

БҮХЭ СЭРЭМЖЭД

Туужа

Нэгэ баянай адуу харадаг айлда бэри бууһан Сэрэмжэд басаган үүрээр бодожо үнээгээ һаагаад, үглөөнэй улаан наранаар хуһан ургаа нугалзуулан, адуугаа хуряажа ябаба. Тиигэжэ ябатарнь, моритой хэдэн хүн ерэбэ. Тэдэ Сэрэмжэдтэ: «Бүхэ бэри, хайн ябажа байнагши? — гээд, — ши бидэндэ адуунһаа хэдэн хайн мори барижа үгыш, тэрэтэй тэрэгүй баянай мал хулуулгадаг ха юм даа», — гэбэ. «Энэ хоёршни сагаанай бэшэ һаа, улаанай сэрэгтэ баригдахаа айгаад лэ, зайлажа гараха һанаатай ябаһан Бата Баяр хоёр лэ байна» гэжэ Сэрэмжэд таамаглажа мэдээд: «Сэрэгтэ баригданхаар, тэрьелһэниинь эдээндэ дээрэ байна» гэжэ досоогоо шэбшээд, мори барижа үгэхөөр шидэбэ.

Хуһан ургынгаа гуйба шангалжа, хурса нюдөөрөө адуун тээшэ хирбээд, ургаша хээрээ ташуурдан, тэрэ олон адуун руу шунган орожо, харсага шубуунай туулай шүүрэгшэ шэнгээр габшагайлан, агсам дошхон агтые ургалаад, эмээлэйнгээ арада һуун угзаржа, мориной эрьелдэтэр татаад, агшан зуура эмээлһээ буун, шөхыень саб шүүрэхэтээ хамта, бүһэдөө хабшууһан хазаар ногтоо абажа, тэрэнээ мориной толгойдо дүрэбэ.

Бата Баяр хоёр унажа ерэнэн моридоо уһан хулгана мэтэ болгоһон байгаа. Тэдэнээ адуунай ошоһон зүг руу табяад, нэгэ нэгэ шэнэ мори эмээллэжэ унаад, нэгэ нэгэ мори хүтэлөөд, дууланхай бөөлэнхэй ябашабад.

Нэгэ үдэрэй ажал яаралтай. Айлай бэри болоһон хүндэ гэрэй ажал барагдаха бэшэ даа. Үдэшлэн үнээ һаажа, тугалаа баряад, адуугаа эрьежэ бүридхэхээ моринодо мորдобо.

Энэ удаа баруун хойноһоо һэбшээлнэ. Батаганаан, боргоһон барагтай бэд даа гээд, адуугаа манангүй орхижо,

гэртээ бусаба.

Зунай хүни богони. Залуу эрэ эмэ хоёрой түлэг унтаж байтар, гэнтэ нохой хусажа, мориной түбэрөөн соностобо. Сэрэмжэд хэрибэ. Хэрихэншье хаа, нойрмогложо, шэхэнэйн үзүүртэ дулдаһан абяе гайхаж байтарынь, хүнүүд гэртэнь орожо ерэбэ. «Сэрэмжэд байнагши?» — гэбэд. — «Байна!» — «Түргэн бодо, мание дахаад яба», — гэжэ бадашалдабад. Хубсаһаа үмдэжэ һуһан Сэрэмжэд тугаархана хоёр хүндэ мори барижа үгэһэн тула уршаг татабаб гэжэ бодоод, гуталаа үмдэжэ байха хоорондоо, унтаж хэбтэһэн нүхэрөө нюдараад абаба. Эрэ нүхэрын үндын: «Юун боложо байна бэ?» — гэжэ һураба. — «Гэлүүнэр ерээ!» — гэжэ Сэрэмжэдэй хэлэхэ гэхэдэнь, ерэгшэдэй нэгэниинь: «Һамгантайшни хөөрэлдэхэ ушар байна, шини ушар үгы, ши хольтиндо гэртээ хоноорой!» — гээд, һамгынь абаад ябашаба.

Гэлүүнэр Сэрэмжэдые урда хойноһоонь нюдаран түлхинэ. Гэрһээ гаража ябахандаа Сэрэмжэд: «Эдэнэртэй үзэлсэжэ наншалдая», — гэжэ бодоошье хаа, эсэгынь багадань хэлэһэн: «Нарилжа ябаа хаа, аминда тунатай гэдэг», — гэжэ хэлэһыень һанаандаа оруулжа, бээе бариба. Нэгэтэ хонёо адуулжа байхадамни, намда нэгэ түлгэ барижа үргэлүүлээд, энэ добые тойрон гүйгөөд ерээ һаашни, шамда энэ түлгэ үхэби гээ һэн. Тиихэдэнь би баярлажа, хэлэһэн ёһоорынь түлгөө үргэлөөд, добые тойрон гүйгөөб. Ерэхэдэмни аба баярлаад: «Баарһаан даа, басагамни», — гээд, нэгэ үльгэр яриһан юм. Тиихэдээл: «Эхэнэр хүн хэдышье бүхэ болоо хаа, нэрэ гарахагүй даа, айжа, нарилжа ябаа һаашни, аминдаш тунатай», — гээ һэн. Мүнөө гэлүүнэртэ туулгажа ябахадань энэл заабаринь һанагдаад, уур хилэнгээ, уур сухалаа дарана. Холо ябангүй хотон айлайн хойто толгойн оройд абаашажа, Сэрэмжэдые урагшань харуулжа гэлүүнэр һуулгаад, нэгэниинь нүгөөдэдөө: «Энээниие нэгэш хүдэлгэжэ болохогүй. Хэрбээ хүдэлөө һаань, буудажа орхёорой», — гэжэ захяад ябашаба.

Сэрэмжэдшье хүдэлхэнөө айжа, шабар бурхан шэнги нууна. Нуунаар байтарынь үүр сайжа, үдэр болон гэгээрбэ. Энэ үе — зунай найхан үглөө. Булжамар шубууд жэргэжэ, бутын ногоон нэрбэлзэнэ. Үнээд бодобо. Үнээшэн басагад бэрээдшье харагдажа эхилбэ. Үнээд аажамханаар бодожо нуняагаад, эндэ тэндэ шабааһалһаар, тугалай хорёогой зүг руу дурата дурагүй алханад. Эдэнэрые хаража нууһан Сэрэмжэд: «Жэргэхэ булжамуур шубуун сүлөөтэй, нуняажа алхаха үнээдшье хүрэтэрөө сүлөөтэй. Намһаа үлүү эрхэ сүлөөтэй, жаргалтай байна даа! Харин би хүл гараа хүдэлгэхэшье эрхэгүйб, хүдэлгөөл һаамни, амимни алдагдаха аюулда тулгардаад байна», — гэжэ бодожо нууна.

Тиин үнээшэн басагад бэрээд Бүхэ Сэрэмжэдые хаража, шэбэр-һабир ярилсажа, шэбэнэлдэжэ, тугалай хорёогой хажуугаар ябанад. Тэдэниие харахадаа, Сэрэмжэд эшэжэ, орохо газарай олдохогүй хада бээнэ улам үндэр, томо болоһон шэнги. «Хэрбээ хулганаан байһан һаа, хулганаанай нүхэндэ гүйн орошохо һэм», — гэжэ бодоно. Иигэжэ нуутараа, нүгөө гэгүүнь баһа хэдэн хүнүүдые туун ерээд, большевигүүдэй захиргаанда абаашаба.

— Ши хэн хүндэ мори барижа үгөөбши? — гэжэ Сэрэмжэдһээ тэрэ нураба.

— Харанхыгаар мори бариһан тула танияггүйб, — гэжэ Сэрэмжэд харюусаба.

— Хэды хүн, хэды мори барюулааб? Шамда юун гэжэ хэлээ бэ?

— Хоёр хүн ерээ һэн, тиигээд намайе дүрбэн мори бари гээ һэн. Хэрбээ мори баряагүй һаамни, буудаха һэн.

— Тиимэ даа, эхэнэр хүндэ ямар арга байхаб, — гэжэ нэгэ гэгүүнь хэлэбэ. Тиихэдэнь ноёниинь:

— Зай, шайе табия. Зүгөөр ши нэгэ һарын хоорондо бандит болоһон хүнүүдые мэдүүлээрэй, — гээд, тэрэниие табижархиба.

Бүхэ Сэрэмжэд гэртээ харижа ерэнһээ хойшо һанаагаа зобожо, сэдхэлээр тогтоборигүй болобо. Эзэндэ

дүрбэн хайн мориной түлбэридэ унаба. Баһашье элдэбые бодожо, сэдхэлэй үбшэндэ абтаба, «Намаие арай сэрэгтэ татахагүй байха даа. Энэ жэл Лубсание сэрэгтэ татахадаа, гарынь буугай замагта багтанагүй гээд орхёо хэн. Намаие эхэнэр гээд сүлөөлхэгүй юм гү? Энээнһээ аймшагтайнь — сүлэлгэ. Хэрбээ би тарган арсалан шэнги вагоной үүдэндэ багтаагүй наа, сүлэлгэнөө мултарха хэм», — гэхэ зэргээр үдэр хүнигүй зобожо, ханаа сэдхэл болоно. Иигэжэ сэдхэлээ зобон, малтай оролдоһоор байтарынь, нэгэ мэдэхэдэнь, хараһаа абан саг үнгэршэбэ. Сэрэмжэд нүгэл хэхэ дайнда дурагүй хэн тула: «Алтан дэлхэй өөдэмшөө, абын хүбүүдэй ябаһан газарта ябаад үзее. Хэниие хэн гэжэ нэрынь мэдүүлхэбиб даа», — гэжэ бодоод, зориг шоодожо, тэрьелхэ болобо. Нэгэ үдэр адуунһаа табан аргамаг хүлэг барижа, тэдэнээ хэлхижэ холбоод, адуушан нүхэдтөө хандажа:

— Зай, аргамни барагдаба. Ябахал болооб. Намаие муухан жэгүүртэнш намнажа хүсэхэгүй байха даа. Таанарай хайн хайхан байхые хүсэнэб, — гээд, моридоо ташуурдан, зүүн урда зугые шэглэн гүйлгэжэрхибэ.

Гүйлгэхэдөө тэрэ иигэжэ дуулана: «Соёруулнаб, соёруулнаб хүрэнэлгүй, сохомхон холохон дайда байна. Хатаруулнаб, хатаруулнаб хүрэнэлгүй, хаяагүй холо оршолон байна». Дуулахадаа тэрэ сэдхэлээ уяруулна. Алтан наранай туяа доро Ага нютагаа адаглахадань, зэрэлгээтэн харагдаад лэ хойнонь үлэнэ. Амараг нүхэрөө, ажамидаралаа арадаа орхиһон Сэрэмжэд хүнэй үринэрэй хүрөөд ошодог газарта ошохо гэжэ жолоо һунган хатаруулна. Унаган хайхан хүлэгүүдэйнэ ульгам түргэниие хэлэхэ гүбди! Эрьен, эрьен харагдагша эсэрын нютагай хайхание хэлэхэ гүбди! Хүхэрэн, манаран харагдагша хүндэлэн уулын хормойдо хүрэхэ, энэл уулые дабаа наа — хилэ! Иигэжэ тэрэ сэдхэлээ зобон, нютагнаа халажа ядаад, моринһоо бууба. Тунгалаг горхоной уһанһаа моридоо уһалаад, тэрэ өөрөө нюураа угаажа, уһа уужа хэрюусээд, эхэ нютагаа бараалхан, сэдхэлэйнгээ зоболондо нэрбэгдэн

байжа, мориндоо мордоод, аажамханаар алхалуулжа эхилбэ. «Түрэнэн найхан тоонто нютагаа эрьежэ бусаха хүн гүб даа, али үгы гү? Хэрбээ бидэнэй ерэжэ шадахагүй наа, үри хүүгэднай ерэхэ бэшэ ха гү», — гэжэ ханаба. Иигэжэ бодоходонь, нюдэнһөөнь нулимса эжэ эхигүйгөөр дунажа, сээжэнь бүтүүрбэ. Сэдьхэлэйнгээ гунигыг сэлмээхэ гэжэ орон нютаг тухайгаа дуулажа эхилбэ: «Манаран, манаран харагданхай манай нютагай гүбээнүүд, мартагдашагүйгөөр ханагданхай манай нүхэдэй аяг зан...»

Сэрэмжэдэй иигэжэ нютагһаа халажа ядан, эгэшэглэн дуулажа ябатарынь, гэнтэ хоёр сагаан моритой хүн жалгын хүндыһөө гаража ерээд, амадан угтажа, хайшанш гээ наа зайлан гарахын аргагүйгөөр баригдашаба. Тэндэнһээ хилын харуулай түрмэдэ тэрэ асарагдаба.

Энэ түрмэдэ олон зон хаагданхай. Түрмын үүдэн саг үргэлжэ түр-няр гэнэ, түлхюуртэй нагаан ялас гэнэ. Баригданан хүнүүдые нэгэ нэгээр абаашажа, мүшхэн шүүнэ. Элидхэл, соносхол табижа, нуулга хэнэ. Хоригдолой, уйлаха, хараал табиха абяанууд, дуу дуулаха дуулдана. «Агын дүүмын хазаармагта арбаадхан сонхоороо яларуулна. Ахалагша милициин соносхолдо алагхан зүрхэмни сэхэлдинэ. Хориин дүүмын хазаармагта хорёодхон сонхоороо яларуулна Хоёрдохи милициин соносхолдо холшорхон зүрхэмни сэхэлдинэ», — гэжэ нэгэ хүн гунигтайгаар дуулана.

Шөрүүн шуурганда туугданан нэгэ бүлэг хүнүүдтэй хамта Бүхэ Сэрэмжэдшье иигэжэ үйлөө баража, үһөө тоолохо амидаралай хуби заяагаа эхилбэ.

Иигэжэ улаантанай, сагаантанай сэрэгтэ татаха, алуурай аюулһаа зайлаха, адууһа мал хуряаха, сүлэлгэдэ ябуулха үйлэ хэрэгүүдһээ айжа, ангитантай түрэл садан болохогүйн тула Ага, Бооржын буряадууд сооһоо зариманиинь Хүлэн-Буйр, Шэнэхээн нютагууд руу тэрьелээ нэн. 1920 онһоо 30-аад он хүрэтэр иигэжэ хилэ дабан тэрьелдэг байгаа. Сэрэмжэдшье иимэ хашаланһаа тэрьедэжэ тиишээ ошоо юм.

Харанхы түрмын шорондо хүнүүд арбан найман тамын гашуун зоболондо тамалагдажа, зобожо байгаа. Сэрэмжэдшье баһа. Нэгэтэ оройшог буугай дуун нэжэгэнэжэ, түрмын үүдэн нээгдэшбэ. Тэндэ байһан хүнүүд зүг бүхэн руу тэрьелбэ. Бүхэ Сэрэмжэд буугай дуугарһан зүг шэглэжэ гүйбэ. Харахадань һарын бүдэхихэн гэрэлдэ миралзаһан голой саана моритой хүнүүд тэрьелжэ ябаба. Тэрэ юунииншье болохо һаа болог гэжэ сэдхээд, тэдэ хүнүүдтэй уулзаха гэжэ хойноһоонь ошоно. Голые хүндэлэн тамаржа гаратарнь, хубсаһаниинь хүндэ боло болоһоор, зузаан сэмбэ субань һаалта болобо. Тиихэдэнь Бүхэ Сэрэмжэд тэрэнэ тайлажа хаяба. Тиигээд халаадаа тайлажа хаяба. Гутал соонь дүүрэн уһан оронхой холшогоножо, шалшаганажа ябуулхагүйдэнь, тэрэ гуталнуудаа һугалжа хаяад, самсаараа, хүл нюсэгэн юумэ һалхин хурдан гүйдэлөөр уула өөдэ, уула уруу харайба.

Удангүй тэрэ үүр сайхын урда тээ эсэһэн моритой хоёр хүниие хүсэжэ, харгыдаа ханинартай болобоб гэжэ урмашаба. Ябаһаар байтарынь, тэргэтэй тэмээтэй зон урдань бии болобо. Тэрэ тэдэнэй орхихон эсэнхэй сагаан нэгэ мориинь унаба. Хүлөө тээхэ хүлэгтэй болоһондоо Бүхэ Сэрэмжэд баярлаба.

Тиигэжэ ябатарынь, гэнтэ ара нюргандань буугай дуун нэжэгэнэбэ. Эдэ зон хойноһоонь намнагшадта хүсэгдэхгүй гэжэ буганууд мэтээр тарашаба. Эсэнхэй моритой Сэрэмжэдтэ нэхэгшэд улам ойртоно. «Амидыгаар, амидыгаар бария!» — гэжэ намнагшад хашхаралдана. «Замни иимэл богонихон байбал даа. Баһал баригдаха сагни болоол даа», — гэжэ Сэрэмжэд мэгдэнэ. Эсэнхэй сагаан моринһоо буугаад, ябагаар гүйхэ гэжэ байтарынь, гэнтэ хажуугаарнь жолоогоо шэрэһэн һайхан хула үнгэржэ ябаба. Сэрэмжэд тэрэнэй жолооһоо саб шүүрэжэ, гүйдэл дундань мордошобо.

Жэгүүр ургаһан мэтэ тэрэ боложо, буугай дуунай дундуур тооһо манаруулан гүйлгэхэдөө үнөөхи тэргэ тэмээтэй хүнүүдээ хүсэбэ. Тэдэнэй зариманиинь баригдажа

бусаагдаба. Бүхэ Сэрэмжэд саашаа тэрьедэхэдээ зугадагшадтай дунда ябаһан дүү басаган Хандатаяа золгобо. Эгэшэ дүү хоёр хойшоо татагалзахаа болижо, Шэнэхээн нютагыг зорибо.

Бүхэ Сэрэмжэдэй эсэгэ Югроб Одон гэжэ нэрэтэй хэн. Югроб Одоной басагад бэрхэ, тамир тэнхээтэй гэжэ зондо хэлсүүлдэг байгаа. 1922 ондо Бүхэ Сэрэмжэд Ханда дүүтэйгээ Шэнэхээн нютагта ерээд, орохо гэргүй, уха ундагүй байба. Түрүүшээр нагасанартаа — Паадангуудта ошожо байрлаба. Тэрэ Ханда дүүгээ нэгэ түрэл айлдаа орхёод, өөрөө Гарагын нютагта адуушан боложо, зөөри бэдэрхээр ошобо. Үбэлэй буйр хүйтэнэй үе байгаа. Тэрэ хубсаһагүй хэн. Тиимэхэ эрэ хүнэй хуушан дэгэл оложо, хүхэ ямаанай арһан даха үмдөөд, хүлдөө соорхой улатай гутал углаад, айлай адуу манадаг болобо. Нэгэтэ үдэр адуугаа эрьээд, борохон гэртээ дулаасаад, хүрэгһөө таһарһан адуугаа нурагшалжа мордобо. Тиихэдэ зөөжэ ябаһан хонишон айл холо бэшэхэн байгаа. Хотонойнгоо саһа этэжэ байһан Норбо Дэрдэмаа хоёр Сэрэмжэдые харабад.

— Ерэжэ ябагша энэ хүхэ ямаан дахата бүһэтэй хүн бэээ, тиимэ гү? — гэжэ Норбо нүхэрһөө асууба.

— Энэш эрэ хүн гэжэ гү? Эмэ хүн азарга унажа, адуу эрьежэ ябадаг юм аал? — гэжэ Дэрдэмаа асуугаад, хаража байтараа, — Энэ хүншни ара тээшээ унжуулһан хоёр гэзэгэтэй һамган лэ, — гэжэ нэмэбэ.

— Ши ямаан дахынь зогдор хараад, гэзэгэтэй һамган гэнэ гүш? — гэбэ Норбо.

Эдэ хоёрой иигэжэ арсалдажа байхада, гэрэй эзэн эхэнэр аргал хормойлхоёо газашаа гараад:

— Энэтнай Бүхэ Сэрэмжэд гэдэг эмэ барас гээшэ. Бүхэ Сэрэмжэдтэй барилдажа үзэхэгүй гүт? — гээд, хүхюунээр энеэбэ.

Бүһэтэй хүн шэнги үндэр нюргатай, үргэн сээжэтэй, үндэр хамартай, шөрүүн харасатай, үргэн шанаатай, олиггүй шадалтай Сэрэмжэд гэжэ эмэ бии, хэдэн эрэшүүлдэ диилдэдэггүй иимэ һамган адуу адуулдаг гэжэ тэдэ дуулаһан

байба. Залуушуул эмнигыг хургахадаа, хэнийнхэ Бүхэ Сэрэмжэдтэ хүрэдэггүй байгаа. Тиигээд лэ тэндэхи залуу хүбүүд эмниг тэмэээ энэ эхэнэртэ хургуула гэжэ хэлсэбэд.

Нэгэтэ Сэрэмжэдэй адуундаа ерэхэдэнь, тэмээн хүрэг харагдаба. Удангүй тэмээшэн хүбүүд Сэрэмжэдэй хажууда хүрэгжэ ерэбэд.

— Залуушуул энэ хэнэй тэмээн бэ, яаһан һайхан атантай бэ? — гэжэ Сэрэмжэд һонирхобо.

— Ши тэрэ атан барижа уна, хэрбээ булгихадань унаагүй һаашни, бидэ шамда табан солхооб үгэхэбди, — гэбэд хүбүүд.

Сэрэмжэд ардаг дошхонһоо хаягдаагүй, тэмээнэй оройһоо унахагүй тухайгаа хэлээд, морёо ташуурдан, тэмээдэй хүрэгтэ ороод, залуушуулай зааһан эмниг атаниие барижа бурамтаглаад, һогодожо унаба. Тиихэдэнь тэмээн тэнгэри газар хоёрыг ниилүүлһэн мэтээр булгиба. Бүхэ Сэрэмжэд дээрэнь хадагдаһан шэнгээр огто хүдэлэнгүй, шара гунан тэмэээ хахад үдэр булгиулба. Тэрэнь эсэбэ. Тэмээшэн хүбүүд ама алдаһандаа гэмшэжэ, мүнгэнэй түлбэридэ унаба. Залуушуулай мүнгэнэй үридэ унаһандаа хара буухадань, хажуудань байһан хонишон үбгэн дуулаад, хүжэ модоор энеэбэ.

— Юун бэ, юундэ энеэнэбта? — гэжэ залуушуул гайханад.

— Энэтнай алдарта бүхэ эхэнэр Сэрэмжэд гээшэл даа, таанар дуулаагүйгта? — гээд, хонишон үбгэн Бүхэ Сэрэмжэдэй басаган ябаһые, хадамда ошоһые, басага зайлгалганай болоходо, басаганай нүхэр боложо ябаһые тэдээндэ ярижа эхилбэ.

— Бүхэ Сэрэмжэд аба, эжынгээ нютаг Агадаа байхадаа, баян айлай басаган гэгдэдэг һэн. Хадамда ошохо болоод, ойро холын түрэл садандаа айлшалхадань, нүхэр боллсожо, хэдэ хэдэн басагад, хүбүүд ябалсаба. Энэ гуримда хүбүүд, басагадай мори барижа, табижа, эмээллэжэ, заршалагдажа ябадаг ёһотой байгаа. Бүхэ Сэрэмжэдэй унажа ябаһан ардаг дошхон мориие хүбүүд

барига, эмээллэжэ шадабагүй. Тэрэнь нэгэшье ногтолуулаагүй зэрлиг дошхон адууһан байшоо. Бүхэ Сэрэмжэд өөрөө морёо барига, шэхэдэжэ, эмээллэжэ, хулһан ташуураар ташуурдан номгоруулжа эмээллэдэг, мордодог байба. Сэрэмжэд эмнигэй нурганһаа унажа үзөөгүй юм, — гээд, үбгэжөөл саашань ярихадаа, Сэрэмжэдэй арбан долоотой ябахандаа, нэгэтэ залуушуулай хүдөө сугларжа, эмнигые нурганһые хөөрэбэ. Тиэхэдэшье хүбүүд тэрээнтэй тэнсээгүй хэн. Хороо бусалхандаа, тэдэ гунан бухые эбэрдэжэ ерээд, булгуулжа гэлдэбэд. Сэрэмжэд зүрхэ зоригтой, һанаһанһаа тунхаридаггүй басаган байһан тула эмээлшьегүй, хазааршьегүй гунан бухын мүлшэгэр нурган дээрэ зайдалжа нуугаад булгуулаа хэн. Хэды булгыашые һаань, унаагүй. Таба-зургаатайһаа тэрэ тугал, буруу зайдалжа, булгуулжа наадажа үдэһэн ха юм.

...Хариин нютаг ошоод, барганарай дунда хэдэн жэл адуунда ябажа олзо бэдэрхэдээ, юумэ ехэ суглуулжа тэрэ шадаагүй хэн. Арадай ярянда харатай хүн хуули барина, хатуу хүн зөөри барина гэдэг үгэ бии бшуу. Сэрэмжэд хатуу бэшэ, харин ядарһан зүдэрһэн хүндэ туһалдаг һайхан сэдхэлтэй хэн. Олоһон хони, хурьгаа эдихэ уухынь туһан айлнуудта үгэжэрхидэг байгаа. Үетэнтээ хүхихэ, сэнгэхэ. Баймга томо гэгшын гаһаар набшаһан тамхи бааюулдаг, баһа шэлтэй харые салгидуулжа, ташаагаа тулан самхаараадшые абадаг байгаа. Мүнгэндэ хаарталдахандаа алдадаггүй, хэнтэйш наадаа һаа булхайлдаггүй, наншалдаан, шаасалдаан болоо һаань, хэр зэргын эрэшүүлдэ диилдэдэггүй хэн. Сэрэмжэд иимэ адууһан ябажа байгаа.

Нэгэтэ үдэр Боро-Толгой гэжэ гүбээ дээрэ ябахандаа, айлда хүрэжэ, сай унда уугаад гараха байна гэжэ шидээд, тишээ хатаруулжа ошобо. Тэрэ айлайнь сэргэдэ мүнгэн эмээлтэй һайхан хүлэг уяатай байба. Нохойн хусахада, гэрһээ бишыхан басаган гаража, тэрэнээ хорибо. Сэрэмжэд эрэ хүн шэнгээр холо-холо алхалдаг заншалаараа үүдэндэ

хүрэжэ, гэртэ ороходонь, галай баруун талада сай уужа нууһан нютагай баянай аягатай гарынь шэшэрнэ. Ядуушаг байдалтай энэ айлай дүрбэн хүбүүд табсангай хүлһөөнь үргэжэ баряад, урдань сомсойжо нуубад. Тиихэдэнь хүбүүдэй эсэгэ хоймортоо ехэл баяртай юумэ баяниие хүндэлнэ. Сэрэмжэдшье амар мэндэээ хэлээд, хоймордонь нуугаад, сай ууба. Баян яаруугаар сайгаа уугаад, шарайгаа улайлгаад, гаража ябаба.

Сэрэмжэд юундэ иигэжэ дүрбэн хүбүүдээрээ шэрээгэй хүл барюулаа гээшэб гэжэ һонирхоод, ушарынь гэрэй эзэнһээ нураба. Тиихэдэнь тэрэ тайлбарилжа үгэбэ. Түрүүн энэ гэрэй эзэнэй тэрэ баян айлда хүрэхэдэнь, шэрээгэйнгээ дүрбэн хүл доро, дүрбэн арадань юмбуу табижа баянаа мэдүүлэн, сай аягалһан байгаа ха. Тиихэдэнь энэ үгытэй ядуу хүн баянһаа адуу малайнь тарган тухай нуража, наана саана ярилсаа һэн. Баян хүн үгытэй ядуу хүнһөө хонинойтнай тоо хэды бэ гэжэ нураба. Тиихэдэнь үгытэй ядуу хүн дүрбэн хүбүүтэйб, шиний түмэн хонин эзэгүй мал бшуу даа, миний гурбан зуун хонин эзэтэй бшуу даа гээ һэн ха. Иигэжэ үри зөөрийн баяшуул бэе бээдээ баянаа һайрхажэ байһые Сэрэмжэд ойлгоод, энэ дэлхэй яахадаа иимэ тэгшэгүй бэ гэжэ бодоходоо, хүнэй хуби заяанһаа эхитэй гэжэ этигэнэ. Түмэн хонитой баян үри хүүгэдгүй байһан байгаад, шэрээгэйн дүрбэн хүлые дүрбэн хүбүүдтэнь юмбуугаар тулуулжа, сай ууһан байба. Тиихэдэнь үгытэй ядуу хүн энэ баянайда ехэл һанаа амараар нуугаад, сай уужа гараһан байгаа. Баян хүн һанаа амараар сай уха аргагүй, гар хүлөө һалгануулаа ха юм. Үри хүүгэд эрхим баян гэдэг үнэн бшуу.

«Архидаха, холшорлохо, баярхаха, бардамлаха гээшэ аягүй байна, муу үйлэтэй. Үри хүүгэдые эрдэм номдо һургаа һаа, дээрэ байна даа!» — гэжэ зосоогоо шидээ һэн.

Намарай шара наранай шараһан тунгалаг нэгэ һайхан үдэр адуунай хажууда зон сугларжа, бага бага архи балгахын зэргэ, һонин һайханаа ярилдажа нууба. Эдэнэй дунда Бүхэ Сэрэмжэдшье бии. Тэрэ айлай хуримда ошоод

ерэһэн байба. Ама халамгай янзатай. Уужатай намган дэгэлээ, тооробшо малгайгаа үмдэнхэй, нюдэндөө шэл зүүһэн, баһа хүзүүндээ томо гэгшын эрхи зүүһэн, дабшалжа һуунхай. Зүүн гартаа шэлтэй архи барижа, үбдэгөө тулаад, баруун гартахи томо үндэһэн гаһаһая һороно. Сэрэмжэдтэ хажуудань һууһан нэгэ залуу хүбүүн халдаха гээд, зүрхэсэнэгүй. Дэргэдэнь һууһан Дэлэг гэдэг хүн Сэрэмжэдые ажаглажа һуутараа: «Сэрэмжэд, ши эмэ, лама, архинша, тамхинша хүнүүдэй бүхы шэнжые харуулан байнаш», — гэбэ. Зон энээлдэбэ. «Уужатай намган дэгэлтэй байхадаа эмэ хүн шэнгиш, нюдэндөө шэл хээд, хүзүүндээ мааниин эрхи зүүхэдээ буян үйлэдэжэ ябаһан ламбагай шэнгиш, баһа шэлтэй архи салгидуулжа, тамхи бааюулжа байхашни архиншан, тамхиншан шэнги болгоно, ха-ха-ха!» гэлдэнэ тэдэ. Энээндэнь Сэрэмжэдэй дураниинь гутажа: «Таанар намайе эмэ хүн гээд баһаха һанаатай байнагта? Би таанарта муу һайн гүүлэхэгүйб! Таанар шэнги муу һайн эрэнүүдтэ элдэблүүлжэ һууха хүн бэшэб. Үзэлсөөшье һаа, үзэлсэе!» — гэжэ бадашан бодоод, ташаагаа тулаад, хамсыгаа шамаба. Залуушуул үзэлсэхэ һанаатай болобошье һаа, эмэ хүндэ диилдэһэн муу нэрэ олохоһоо аягүйрхэбэд. Гансал Бүхэ Шара гэжэ муниг хүшэтэй тэнэг эрэ: «Бүхэ Сэрэмжэд, эрэгшэн эмэгшэнээ үзэлсэе!» — гэн хормой шуугаад ерэбэ. Хэды носолдоошье һаа, хүсөөрөө тэнсэжэ, хэн хэнээ диилэжэ шадабагүй. Хажууһань муу һанаатай хүнүүд арга гаргажа: «Хүхэндэнь хүрэ, хүхэнһөөнь бари, тиихэдэш эмэ барасай шадалынь һалаха!» — гэлдэнэ. Энэ аргаар Бүхэ Сэрэмжэдые унагаажа, арай шамайхан эрэ гэһэн нэрээ хамгаалба. Энээнһэнь хойшо залуушуул Бүхэ Сэрэмжэдтэ халдахаа болибо. Тиигэбэшье тэмсэжэ үзэхыел хүсэжэ ябабад.

Нэгэ үбэлэй гурба юһэнэй хүйтэндэ яндан эсэнхэй гүүн хүр саһанда зоогдоод, хүлдэжэ үхөө һэн. Адуушан хүбүүд тэрээниие яажа асаржа, арһыень үбшэхэбибди гэжэ хэлсээд, нэгэниинь Бүхэ Сэрэмжэдэй шадал тэнхэйн хэр зэргые туршяа гэбэ. Энээниинь хүнүүд зүбшөөжэ, тэрэ

үдэр дахин зорюута эмниг атан тэмээ шаргада оруулжа, хүбүүд Сэрэмжэдтэ хүлдэжэ үхэхэн гүү асарха захиралта гэрэй эзэнээр үгүүлбэ. Тэрэ тэмээн шаргаарнь Сэрэмжэд саһа бордоһо бутаруулан хатаруулжа ошобо. Бүхэ Сэрэмжэдэй хойноһоо баһа хоёр залуу хүбүүдые хамһалсахынь ябуулба. Бүхэ Сэрэмжэд гүүнэй хүлдэжэ үхэхэн гангада хүрэжэ, шаргаа гүүнэй хажуугаар татаха гэхэдэнь, тэмээниинь хүүрһээ үргөөд гүйжэрхибэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд хүлдэжэ үхэхэн гүүнэйнгээ һүүл табибагүй. Шаргаяашье табибагүй. Тиигэжэ үхэхэн гүү газараар шэрээд гүйлгэжэ ябатырынь, үнөөхи хоёр хүбүүд хүсэжэ ерэбэ. Сэрэмжэд тэдэнэртэ: «Та хоёр, тэмээемни алдангүйгөөр барижа байгты, би энэ зоболгые шаргада хаяжархихам», — гэбэ. Бүхэ Сэрэмжэд тэдэ хоёроор тэмээгээ богодуулжа зогсоолгоод, өөрөө гүүнэй хүлһөө шэрэжэ шаргада ашажа, аргамжаар даруулба. Хоёр залуу хүбүүд бүриш бэшэрбэ, бүриш гайхаба: «Энэ эмэшни гүүнэй хүлһөө нэгэл угзархадаа, хуһан шаргын хахинатар дээрэнь хаяжархибал, угаа мундуу байнал! Ай, бурхан!» — гэжэ хоорондоо гайхалдаба.

Саһан дээгүүр сарьятар шаргын мүр татуулһаар тэдэ бусажа ерэбэ. Бүхэ Сэрэмжэдэй шадал тэнхээдэ хүн зон гайхахаа болёо һэн. Эрэ хүнэй ябадалаар ябахадань, хэншье тэрэниие дарлажа баһанагүй. Архиш ууна, тамхиш татана. Хаарташ наадажа, алдана, шүүнэ. Тиигэбэшье үбэлэй хүйтэндэ, зунай халуунда боргооһон батаганаанда адуу манажа, адуулан бэлшээжэ, унтаха нойргүй гүйлгэһөөр. Ажалайнь хүлһэн тон багахан: нэгэ гунан гүүн жэлэйнь олзо.

Бүхэ Сэрэмжэд хэдэн жэл айлай малшан ябажа, хэдэн толгой малтай болобо. Хабарай нэгэ үдэр үндэр хүхэ тэнгэрийн сэлмэг һайханаар сэнхирлээд, урихан һалхинай арюуханаар һэбшээлхэдэнь, уйдхарта абтажа, баруун хойто зүг руу хараад: «Аба, эжымни нютаг тэндэл даа!» — гэжэ бодоод, амараг нүхэрөө һанаад, иигэжэ дуулана: «Утахан Ононой эрье дээгүүр унагшаа табидаг һаа гоёл һэн ха. Ушарһан ганса амарагтайгаа уулзаад тарадаг лэ һаа гоёл

hэн ха. Хабтагай Ононой эрье дээгүүр хазаартаал табидаг хаа гоёл hэн ха. Ханилһан ганса амарагтайгаа харалсаад тарадаг лэ хаа гоёл hэн ха». Иигэжэ дуулажа нуутараа, Шэнэхээн нютаг ошожо, дүүтэйгээ уулзажа, тэрээнээ айл гэр болгожо, ажамидаралынь зохёохо байна гэжэ гэнтэ шэбшэбэ.

Бүхэ Сэрэмжэд баян баргын зараса ябажа, олоһон хэдэн малаа туужа, Шэнэхээн нютаг ерэбэ. Ханда дүүень нагасанарынь болохо Бааданхатан газаашалжа, Балдан гэжэ айлда бэри болгон хадамда үгэжэрхиһэн байба. Энээндэнь Сэрэмжэд сухалаа хүрэжэ, басаган дүүгээ асарха гэжэ түхээржэ байтарнь, Ханда дүүнь хазаар морёор айлшалжа ерэбэ.

Арбан табатай дүү басагаяа айлай барлаг болгохогүй, гэр барижа, хоюулан амидарха гэжэ Бүхэ Сэрэмжэд шиидэбэ. Тиихэлээрээ басаган дүүгэйнгээ үмдэжэ ябаһан дэгэл, гуталынь тайлажа эбхээд, унажа ябаһан мориндонь ганзагалжа, мориинь хүтэлөөд, Балдантанай ажаһуудаг нютаг зорижо гүйлгэжэрхибэ.

Сэрэмжэд Балхар Балданай газарань хүрэжэ, нохойень хусуулба. Тиихэдэнь нохойн дуугаар худагынь газарашаа гараба. Бүхэ Сэрэмжэд моринһоо буунгүйгөөр дүүгэйнгээ унажа ошоһон мориной жолооо худагыдаа шэдэн үгөөд: «Би басаган дүүгээ бусаанаб, та эдэ юумэндээ хэрэгтэй хаа, хуряжа абагты», — гээд һөөргөө эрьелдэхэдэнь, худагынь: «Һүй, юун боложо байна гээшэб?» — гэбэ. Сэрэмжэд эрьежэ харабашьегүй. Худагынь дахин үгэ һуража үрдингүй, үүдэндээ морёо баряад үлэбэ. Бүхэ Сэрэмжэдшье һөөргөө бусажа ерэбэ. Юрэ үншэ үрөөһэн, ядуу дорой ябахата, түрэл садан мэтэ үргэжэ тэдхэхэ зон хомор байдаг. Тээд Бүхэ Сэрэмжэд хүнтэй адли хоёр гартай, хүсэ шадалтай ха юм! Юунһээш тунхаридаггүй, ажал хэжэ ябадаг. Энэ удаашье тэрэ эндэ тэндэ айлда зарагдажа, үбһэ абаха, хадалан хадаха, модо отолхо мэтэ хүндэ ажал хэдэг байба. Үнээшье һааха, үтэнгир шатангиршье аргалха. Гэртэхи, газархи ажал бултынь

хэдэг хэн.

Бүхэ Сэрэмжэд дүү басаганайнгаа арбан найма хүрэхэдэнь, Холхойн Мүнхэ гэдэг хүнтэй айл болгон һуулгажа, ажамидаралыень зохёобо. Харин өөрөө һамганһаа һалаһан Санжижабын Боро гэдэг хүнтэй айл болобо. Боро болбол номгохон түбдүүн зантай, пагдагар тэгшэ бээтэй хүн байгаа. Тэрэниие «Тэбхэр Боро» гэжэ нэрлэнхэй. Түрүүшэ эхэнэрһээ түрэхэн ганса бишыхан басагатай байгаа. Сэрэмжэдэй түрүүшын үбгэн аба, эжынгээ нютагта хосорһон. Мүнөө хоёрдохи гэр бүлэ байгуулжа, энээхэн басаганай эжы болоо.

Борынхи энэ үедэ Үржэн Гармаевай хотондо ажаһуужа, тэдэнэй мал харадаг байба. Тэдэ энэ айлай зүүн хойнохоно шара һэеы гэртэй, утаа бурьюулжа байдаг хэн. Борын басаган Будалан Үржэнэй басагадаар наадаха. Үржэнэй басагад Шэмэд, Санжидмаа гэгшэд Будаланиие заримдаа наада бариха, уйлуулха. Тэбхэр Борын Тэбхэнсэг Будалан, Бүхэ Сэрэмжэдэй бүүбэй Будалан гэлдэхэ, хорынь хүдэлгэхэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд эзэн айлһаашье айнгүй Будаланаа үмөөрдэг хэн.

Японтон Манжуурые эсэслэн эзэлхын тула Шэнэхээн нютагай буряадуудые ондоо тээшэнь ябуулха гэжэ шийдэбэд. 1941 оной хабар ехэ буляалдаан боложо, ондоо шэнэ нютаг хайжа нүүхэ гү, али Шэнэхээндээ байха гү гэхэн хоёр һанал гаража, Үржэн Гармаевтан дала гаран үрхэтэ айлые дахуулаад, Хинганай үбэртэхи Хуулын гол гэжэ шэнэ нютагта нүүжэ ошобо. Үржэн Гармаев өөрөө Хинганай хойто манжын сэрэгэй албанда татагдажа, сэрэгэй һургуулиин дарга ноёной уялга дүүргэжэ, заангын сүмэдэ хүдэлдэг болобо. Тэбхэр Боро Бүхэ Сэрэмжэд хоёр Үржэнэй малшад зандаал ябана. Тиихэдэ Үржэнэй дүү Раднаа тэдэнтэй малаа харалсадаг хэн.

Энэ үеэр Шэнэхээн буряадууд хоёр бүлэг боложо таһараад, зөөхэнь зөөжэ, нютагтаа үлэхэнь үлэбэ. Үлэгшэдынь зөөһэн зондоо зорюулан иигэжэ дуулалдаба: «Үргэдэгхэн хашарагаа оруулжархёод, үндэрхэн Хинганаа

дабaбaлгa, үлөөшө олон нүхэдүүдтнай хүсэ зоригтоо баяртай даа».

Үндэр Хинганаа дабаһан зөөдэлшэдэй үхэр малынь эсэжэ, туража, үйлэ тамаа үзэбэ. Үлэгшэ зонойшье хүсэл зоригынь, шадалынь хүндөө һэн. Ута ута зөөдэл энэ сагһаа эхилбэ.

Алта мүнгөөрөө амбан ноёнһоо худалдажа абаһан зүбшөөлтэй шэнэхээнэйхид аба эжһһээ, аха дүүһээ дахин халажа захалба. Эндэһээ гараһан бүлэг бүлэг зөөдэлшэ буряадууд шэнэ нютагта шэнэ бэлшээритэй болохын түлөө үбэл, зунгүй оролдобо. Ядамаргүй, малтай зөөритэй ябаха гэһэн һайн һайхан хүсэлтэй, зоригтойгоор үшөө урагшаа зөөбэд. Тэдэнэр нара харантагүй үдхэн бартаа гүн ехэ тайга соогуур дабшаба. Замай хүндэдэ бурхандаа зальбархаһаа бэшэ туһа тэдэнэртэ байгаагүй.

Тиигэжэ ябатарнь нэгэ Табхай гэжэ хүнэйн ашаатай тэргэ хүмэрижэ, зөөдэл һаатаба. Табхайн гэмшэжэ, хараал табижа байтар Бүхэ Сэрэмжэд хажуудань бии болобо. «Энэ сарни замһаа гаража, тэргээ хүмэрюулээ. Золигыг хирмаса болгомоор мал!» — гэхэдэнь, Сэрэмжэд: «Ши эрэ юм гүш, али эмэ гү?» — гэбэ. Энэ үедэ «Хабшал газарта юундэ һаатабабибди? Зөөдэл һаатуулдаг хэн гээшэб? Түргэн хүдэлээл! Сарнууднай нулархань! Тэргэ хүмэрибэ!.. Сар хөөмэгшөө мулталаа!» — гэхэ мэтын хашхаралдаан олошорно. Табхай улам мэгдэнэ. Энэ хоорондо Бүхэ Сэрэмжэд хүмэриһэн тэргыень мүрөөрөө тулаад түлхихэдөө бодхоожорхибо. Тиигээд Табхайе нэгэ муухай гэгшээр хилайжа хараад: «Эрэ хүнэй нэрэгүй хүн хаш даа», — гээд саашалба.

Хабшалда һаатаһан зөөдэлэйхид «Һэдь-Һэдь-Һэдь!» — гэлдэн байраһаа хүдэлбэ. Тэрэ Загдын Табхай зөөдэлөө хүдэлгөөд: «Сэрэмжэднай эрэ гэмээр эрэ байна даа!» — гэжэ зосоогоо баясан гайхана.

Зөөдэлшэд саашаа зөөһөөр хэдэн үдэр ябажа, Хинганай үбэртэ хүрэбэ. Таряашадай тосхонууд замдань дайралдадаг болобо. Хабарай хагсуу үе һэн. Нэгэ тосхой

захадань уула шэнги үндэр үнэнэ шорой обоолоотой байба. Энэ хадаа хитад зоной хаяһан хог нобшонь иимэ хада шэнги болоо. Тэрэнэй оройдо улайма нюсэгэн хүүгэдүүд, бэлхүүһээрээ хахархай бүд орёһон хүнүүд гаража, зөөдэлшэдые һонирхон харанад. Зөөдэлшэдэйшье дунда бүтэн хубсаһатай зон үсөөн. Тиигэжэ хоёр талаһаа бэе бээе хаража гайхалсана. Таряашадай нэгэн Сэрэмжэдэй арһан дэгэлэй хормойень нэхэжэ үзөөд, эрхы хургаа харуулжа, дулаан хубсаһан гэжэ мэдүүлнэ. Энэ малай эзэниинь хэн бэ гэжэ хоорондоо ярилдана. Сэрэмжэдшье таряашадые гайхан харана. Таряа, будаа эдэнэр тарина. Эдэ таряашад хүбэн тарижа, бүд нэхэнэ. Тиигээшье һаа, эдихэ хоол муутай, үмдэхэ хубсаһагүй байхань ямар жэгтэй бэ? Япон золигууд татабари гээд лэ бултыень хамажархина ха даа.

Зөөдэлшэдэй Хинганай үбэр хүрэхэ үеэр ногоо эдижэ садаагүй малынь эсэжэ тураад, үргүүлдэг болоо һэн. Раднаа үхэр, хонидойнгоо үргэдэг мууе илгажа, нэгэ тосхондо үлөөгөөд, тэнхэрүүлхын тула Сэрэмжэд Балдан баабай хоёрые һахуулба. Сэрэмжэд Будалан гэдэг жаахан басагантаяа, жара гараһан үбгэн Балдан баабайтай гурбуулаа хитад айлай гэр хүлһэлжэ һууха баатай болобо. Үбһэ, хадалангүй газарта таряанай эшэ худалдан абажа, малаа тэжээжэ эхилбэ. Энэ тэжээлын заримдаа хулгайда ороно. Теэд хитад хэлэ мэдэхгүй һэн хойноо хэниие абаа гэжэ бэдэрхэбши, абяагүйл байбад. Хари газарта амияа хамгаалжа, ажалаа хээд лэ ябаал һаа дээрэ ха юм. Наадаха хүүхэдэй үгэдэ бухиндахадаа, бишыхан Будалан эжынгээ эльгэн дээрэ эрхэ дураараа нооложо, үльгэр хэлүүлхэ гэнэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд багадань абынгаа хэлэдэг үльгэр һанаандаа оруулна.

— Заа, эртэ урда сагта энэ баруун Монгол нютагта нэгэ ядуу айл хүбүүн басаган хоёртой байгаа һэн гэхэ, — гээд хөөрэжэ эхилхэ. — Хүбүүниинь бүри шадал ехэтэй, гоё ганган залуу байгаа...

Энэ залуу хүбүүн баригдахадаа нютаг нугадаа нэрэтэй һайн бүхэ болоо һэн ха. Тэрэ залуугай Хошоо Гангын дархан

бүхэшүүлые хаяад байхадань, нютагай Ван ноён тэрэниие тоожо, арсалан, заан бүхын соло олгоод, үмсынгөө олзо оруулагшаар хамаарха гэбэ. Тиихэдэнь залуу хүбүүн бүхэ энээниинь зүбшөөнгүй, хара шаратын түлөө барилдажа, хамжалгата арад түмэнэйнгөө сар шэнгээр жүдхэбэлни дээрэ гэжэ Ванда мэдүүлбэ. Энээндэнь Ван ноён сухалдажа: «Тиимэ наа, үбэр дүшэн юһэн хушууе түлөөлжэ, ара табин дүрбэн хушуунай бүхэшүүлые шобтолон барилдаад ерэ. Тиһэн хойношни шамда арадай түлөө барилдаха эрхэ олгохо болихоёо бодожо үзэхэб. Тиихгүй наа, минии хушуунай хара, шара зэргэтэй богоол ябахаш!» — гэжэ заадарба.

Тиигэжэ энэ залуу бүхэ нэгэтэ Хүрээ ошожо барилдаха болобо. Эжы болон басаган дүүтээ хахасажа, Ара Хүрээ ошоод, гурбан жэл болоо һэн. Нурагшые дуулдахагүй. Эжынь ошоһон зүг тээшэнь һүн сайнгаа дээжые үргэн хүлээхэ. Басаган дүүнь бүришые ехээр хүлээхэ. Тээд хүбүүн үгыл байба. Эжытэйгээ хоюулаа басаган унтаха нойр, эдихэ хоолгүй боложо, нэгэтэ эжыдээ иигэжэ хэлэбэ: «Эжы, аха ошоһоор гурбан жэл болошобо лэ. Бодоходо, одоо ерэхэгүйнь ха даа. Айл гэр болоод нуугааш юм гү даа. Би ошожо үзөөд, болохо наань, абаад ерэхэм гү?» Тиихэдэнь эжынь: «Эбэй хүүгэймни, эбэй басагамни, холо газарые яжа ябахабши? Харида басаган хүндэ бэрхэ бшуу даа», — гэбэ. Тиихэдэнь басаганиинь: «Заал наа ябахаб!» — гээд, зориг шоодожо, басаган дүрээ хубилган, эрэ хүнэй хубсаһа үмдөөд, аянай аргамаг хүлэгтэ мордожо, хэлын аянда хормой хийдхэн мордобо. Басаганай Ара Хүрээ орохо замда аяншад дайралдаба. Тиигээд тэрэ аяншад жэншэдтэй замда хамта гараба. Тэдэнэйнгээ удаан ябахада, тэдээнһээ таһаран урагшаа гүйлгэбэ. Губи газарта тэмээнэй хоргоолоор, аяншанай үдэлһэн буусаар баримжаа болгожо ябана. Айл амитантай уулзаа наа, эрээшэн, тэмээшэн болоод ябана. Эзэгүй талада ногоотой газар дахан гүйлгэнэ. Иигэжэ яаран ябаһаар, нэгэ хотон айлай худагта хүрэжэ, морёо уһалха гээд бууба. Худаг дээрэнь үргэн

сээжэтэй, хара шарайтай хүн тэмээ уналжа байба. Уран үхин морёо уналаад, тэрэ хара шарайтай хүнхөө нураба: «Та Хүрээ орохо зам заажа үгэхэ гүт?» Тиихэдэнь тэрэ хара шарайтай хүн үгэш дуугарангүйгөөр, хоёр алда шулуун онгосо шүүрэн нугадаа хабшуулжа баряад, баруун хойто зүг руу хангай нютагыг шэглүүлэн заажа үгэбэ. Тиихэдэнь басаган эмээлтэй морёо дүрбэн хүлһөөнь үргэжэ тэбэрин абаад: «Тишээ гү?, — гээд, морёо һөөргэнь газарта табижа, зааһан зүг руунь хатаруулжархина. Хара шарайтай хүн гүйлгэһэн тээшэнь ажаглан: «Эмээлтэй морёо үргэжэ табидаг энэ эрэш биратай эрэ байна даа, тэнхээтэй хүн байна!» — гэжэ бодоод, морин дээрэхи нуудалынь яагаа эмэ шэнжэтэйб гэжэ гайхана. «Заа яахаб, замай хүнэй зан ааша намда ямар хамаатайб, би ямар түүнтэй барилдаха бэшэб», — гэнэ.

Уран үхин удангүй Хүрээ хүрэжэ, улас амитанһаа ахайгаа нурагшалхдаа, гурбан жэлэй урда Үбэр нютагһаа ерэнэн залуухан бүхэ ехэ найрта барилдаад, мэхэ дутажа, Хүрээний дархан бүхэдэ голоо таһа хаягдаһан гэжэ дуулаба. Энээниие уран бүхэ басаган дуулажа, маша ехээр гашуудан гуниглажа, эрьежэ бусахадаа эжыдээ юун гэжэ хэлэхэбиб гэжэ зүрхөө шэмшэрнэ. Энэ гашуудалынь хосорол боложо бусалхдаа, ахыень алаһан хүнтэй барилдажа, үһөөгөө абаха гэнэн зориг түрүүлбэ. Даа Хүрээний нааданай хуралыг хүлээжэ байгаад, бээе заһажа бэлэдхэбэ. Тиһээр нааданай мурьсөөн эхилжэ, басаган Ара табин дүрбэн хушуунай хэдэн зуун бүхэшүүлыг шобтолбо. Хамагай һүүлдэ хангайн хара шарайтай бүхэтэй барилдаха, манлайн дүрэ илгаруулха болобо. Уран бүхэ басаган энэ хара шарайтыг худаг дээрэ үзэн байжа, шулуун онгосоороо замынь заажа үгэһыень һанаба. Ара табин дүрбэн хушуунда тэнсэхэ хүгүй, хүсэтэйгөөр хадарижа хаядаг, бодон гахай шэнги бүхэ байба. «Энэл бүхэ минии ахайе үгы хэнэн байха!» — гэжэ элдэбыг бодон, басаган эрэ шадалаа хүбшэлнэ. Нүгөөдөө үзэн ядажа байһан хүн шэнги харагдана. Хуур, бүрээ, эшхүүр дуугарба. Бүхэнүүдые

табиха абяанай соностоходо, хоёр бүхэ хоёр талаһаа хас-тас гэлдэн, бүргэдэй дэбилтээр гараад ерэбэ. Нютаг уһандаа наманшалжа зальбараад, алтан дэлхэйһээ адха адха шорой абажа алхаад, маряагаад, алаг нюдэнэй шэрүүн харасаар шэртэлсээд, набардалдаад абаба. Хоёр бүхэ хойно хойноһоо дугтаралсаад, гэнтэ хам барилсаад, зулгаалсаад үзэнэ. Бүхэнүүдэй гарай хүдэр түргэндэ хуй халхин дэгдэнэ. Хүл гарайнь шадалда газарай хүрьһэн түгдэрнэ. Эрьелдэхэ, угзаралдаха түргэндэнь алаг нюдэд ялалзана. Хара шарайтай бүхэ энэ залуухан гуа гангын бүхые баһаһан янзатайгаар хийдэ үргөөд, эрьюулэн, голынь таһа шэдэжэрхихэ гэжэ хуушан аргаараа оробо. Тээд энэ залуу бүхынь дүрэ шамбай гэдэгынь бэрхэхэн байжа, газарай халсартар носолдобо, добо газарые доһолторнь барилдаба. Гурбан жэлэй урда Үбэр нютагай заан бүхые шийдхэхэдээ иигэжэ зобожо байһаниинь хара шарайтада һанагдана. Энэ бүхэтэй худаг дээрэ ушарһан шэнгишье болоно. Хойноһоонь ажаглаад, эхэнэр хүнэй һуудал харагдаа бэлэй гэжэ бодоходоо урмашаба. Энэшни эмэ барас аалам?! Иигэжэ сэдхэхэтээ хамта һүүлшынгээ нэгэ арга хэрэглэхые бодобо. Залуу бүхын зогдорой энгэртэ хам хүрэжэ, шуура татахадань, арбан найматай залуу басаганай хоёр хүхэн эли гаража ерэбэ. Хара шарайта хоёр хүхэнһөөнь шүүрэн абажа, голын хухалхаар хүсэлэн хаяба. Энээхэн зуура бүхэ уран басаган: «Халагланаб, шамда эхэнэр гэжэ мэдэгдэндээ гэмшэнэб», — гэжэ хэлээд, найхан алаг нюдөөрөө тунгалаг хүхэ огторгойе шэртэн наһа барашана.

Хара шарайта гуа ганган бүхэ басагые сабажа, амиинь хорооһондоо харамсахын ехээр харамсаба, гэмшэхын ехээр гэмшэбэ. Эхэнэр хүн хэдыш бүхэ һаа, эмжэг талатай, энээниинь хэрэглэжэ диилгэндээ тэрэ иигэжэ сэдхэлээ зобобо. Энээнээ тэрэнэй өөртөө хүлисэхэ хүлисэхэгүйн тэрэнэй хэрэг. Харин иимэ мэхын аргаар түрын үмэнэ, түмэнэй дунда түрүүлдэг гуримые хэрэглэдэг хүнүүд хүлисэгдэхэ ёһогүй. Иимэ хургаал зааһан үльгэр Бүхэ

Сэрэмжэдэй аба басагандаа дэмы хөөрөөгүй.

Абынгаа иигэжэ һургаһые бодоходоо, Бүхэ Сэрэмжэд шадалаар бусадтай тэмсэлдэхые сээрлэжэ, уур омогоо даража ябадаг байба.

Бишыхан Будалан энэ үльгэрые мүнөө дуулаба. Бишыхан Будалан эжынгээ хөөрөжэ дүүргэхэдэ, үнихэнэй нойрсоһон үбгэн баабайн хойноһоо унташана.

Тэрэ хүни бүдүүн бүдүүн шидам модо бариһан дүрбэ-табан хүн гэртэнь орожо ерээд, Бүхэ Сэрэмжэд Балдан баабай хоёрые нюдэ нюургүй сохижо, хитадаар хараал шэрээл табилдан, юуншые гэнэниинь мэдэхын аргагүй шууяа гаргаба. Бүхэ Сэрэмжэд гүйн бодожо, дүтэлһын лэ сохижо унагааха гэжэ бодобо. Тиихэдэнь абынь хэлээшэ «айжа ябаа наа, аминда тунатай» гэнэн һургаал, баһа бишыхан Будаланиинь һанагдаба. Басагаяа эльгэн дороо тэбэрижэ, үбдэглэн һуухадань, нюрга, мүр руунь бүдүүн шидам хойно хойноһоо буужа, хоёр гарын мэдээ алдаба. Энэ үедэ гэнтэ һанаандань: «Эдэшни үбһэ хулгайлхаа ерэнэн хүнүүд бэшэ, намһаа эд мүнгэ абаха гэнэ. Намайе баян хүн гэжэ һанажа байна. Энэ тосхоноороо үлэн хоһон амидаржа байһан хүнүүд. Хонхоозо дээрмэ гэдэгынь мүн байна», — гэжэ бодомсоороо, бишыхан хайрсагаа абажа, хубсаһа мүнгөө бүгэдынь гаргажа, урдаһаань хаян үгэжэрхинэ. Дээрмэшэд тэдэниинь түүжэ абаад ябашаба. Бишыхан Будалангаа, Балдан баабайгаа уйлан харахадань, Балдан үбгэнэй нюур шарайнь шуһан, газарта унаад, үхэнэн мэтэ хэбтэбэ. Тиигээд аалиханаар татажа дуудахадань, манарһанаа һэрихэдээл ами оробо. Тиихэдэнь Сэрэмжэдэй досоо бага онгойжо, Балдан баабайнгаа нюур, гар аршан сэбэрлээд, хүйтэн сай балгуулжа, гол оруулба. Эртэ үглөөгүүр Сэрэмжэд түлээ ашадаг хара алаг сараа тэргэдэ оруулжа, бишыхан Будалангаа, баабайгаа абаад, зөөдэлшэдэйнгөө хойноһоо ябаба. Баянай хэдэн мал аршалжа, харууһалжа, зүһэм талха, аяга тараг оложо, хоолойгоо тэжээхын түлөө иигэжэ ябаал даа. Иимэ байдалда орохоёо мэдэдэг наа, энэ үргэдэг хэдэн малые арбан зүг руу арбагайдажархёод,

мүрөө хараха нэм гэжэ ханаба. Энэ малһаа хилгааһанай тэдыш олзо Сэрэмжэдтэ үгы. Иимэ бодол дахин дахин ухаандань ороно. Баянда барлаг, ноёндон нохой боложо ябаха табилан ямар хэсүүб даа!

Раднаа данзынгаа эсэнхэй үргэдэг малһаа хаямаарынь хаяад, абамаарынь абаад, туумаарынь туугаад эдэнэр байраһаан хүдэлбэ. Манжын хэтэрхэй хүндэ дарлалта мүлжэлгэһөө эдихэ таряагүй үлэсхэлэн, үмдэхэ хубсаһагүй нюсэгэн болоһон хитад зон дахин олоор үзэгдэдэг болобо. Эдэнһээ гадуур дээрмэ хэжэ амидарагшад, тонуул хэдэг хүйхэрнүүд ушардаг болоно. Тиһээр Японой засаг зургаанай түлөөлэгшын харууһан доро ороһон зөөдэлшэдөө тэдэ хүсэбэ. Нонин юумэн гэхэдэ, тэрэ япон хүниинь мори унажа шадахагүй байгаад, мухалиг тэргэ соо үбгэд, хүгшэд шэнгээр шэрүүлжэ ябаба. Малшад мяхаар, һү тоһоор үл хоол залгана. Тиһэдэнь энэ японинь мяха эдижэ шадахагүй байба. Хоол, эдеэндэ таарангүй зобоно. Амья харууһалуулха хүнэйнгөө амиинь өөһэдөө буряадууд хамгаалха болоно. Нэгэ үдэр Япон өөрын боодолһоо нэгэ аяга сагаан будаа гаргажа шануулба. Раднаа данзын эхэнэр энэ будааень һайнаар шанажа үгэхэ гээд, тогоондо мяха хэжэ амта шэмэтэй болгохо гэхэдэнь, япон толгойгоо һэжэрээд, гансал хара уһанда шануулба. Сагаан будааень шанагаар худхажэ байгаад шатаангүйгөөр шанаха гэхэдэнь, япон баһал толгойгоо һэжэрээд тиигүүлбэгүй. Тэрэ хара уһанда шанууһан сагаан будаагаар үл хоол залгаба. Хониной мяхаар боро шүлэ шанажа үгэхэдэ, үбдэхэһөө айгаад, тэрэ уунагүй. Харин буряадуудай ганса сагаан будаагаар үллэжэ ябаха болоо һаа, туража үхэхэ шэнгээр ханаха байна. Хүн хүнэй түрэлхиин бэе махабад гээшэ жэгтэй, өөр өөр ондоотой байдаг байба. Хүнүүд энэниие гайхалсана. Тиигээд тосхон айлнуудые үнгэрхэдэнь, зарим хитадууд тэдэниие угтажэ, юумэ һураха юм. Буряадууд үнөөхи японоо заажэ үгэнэ. Тэрээндэ ошожо уулзаад, хэдэн үгэ һолилсожо, хитадууд дохижо, нахис ёһолосогоогоод һалажа ошобод. Олон японууд эдэ

нүүдэлшэдэй ами сахижа ябахадаа болохо гэжэ ханажашье болоо бэээ. Зөөдэлэй айл бүхэн мухалиг тэргэтэй, харин баян баян айлнууд арбаад-арбаад мухалигтай. Японой ашаар тиигэжэ зөөдэлшэд Хинган дабаае эсэслэн дабажа, Үбэр-Хуулын гол гэдэг газарта хүрөө хэн. Тэндэ нютаглабад.

Хуулын гол гэдэг энэ нютаг Шэнэхээн нютаг шэнги үбэлдөө хүйтэн, зундаа халуун бэшэ, харин үбэлынь дулаан, зуниинь хэрюун аятай найхан орон байшоо. Нүүдэлшэд эндэ адуу малаа үрэжүүлжэ, амар тайбан амидаржа, түбхинэн һуугаа хэн. Уулын энгэр газарай айлнууд эртэ хабар түл абажа эхилбэ. Малшад үдэр һүнигүй оролдон ажаллана. Түрэхэ үнээдээ хэргылжэ, манажа, эрьежэ хононод. Хонишод хони хурьгаа үхүүлхэгүй гэжэ оролдоно. Сэрэмжэд зонһоо үлэнгүй бүхы сагаа малдаа үнгэргэнэ. Хөөрхэн, хөөрхэн хурьга абажа, тугал тодожо байхань малшан хүнэй хамагай ехэ зол жаргалтай, хэшэгтэй сагынь даа! Үглөөгүүр бодоходо үшөө нэгэ шэнэ амин мүндэлөөд байха. Хүүгэдүүд нюдөө нээмсээрээ, алаг тугал миниихи, хун хурьган шиниихи гэжэ буляалдажа наадаха.

Сэрэмжэд хурьга тугалда үбнэ үгэжэ, ханын нюдэндэ хабшуулна. Үншэрһэн хурьга, эшэгэ тэлээлнэ. Түлөө голоһон малай түл абхуулха гэжэ хони тээгэлнэ, үнээ өөгэлнэ. Иимэнүүд тоо томшогүй олон ажал хэнэ. Нилха тугалнууд уурагаа ехээр хүхөөд шэшэхэ юм. Үнээдээ үлүү хааха ажал гарана. Хааһан хаалъяа эдээн болгохо хэрэгтэй. Хабартаа хамагай түрүүндэ тугаллаһан үнээдэй уураг хаажа, тэрээндээ талха һамаржа болгоод, хотон айлаараа уураг эдихэ, уха гээшэ хүүгэдэй ехэ баяр болодог. Малшан хүн уураг шанажа тугалаа мильагаад, газар гаража, орон нютагтаа сасали үргэдэг. Тиихэдээ мал түлөө мэндэ үрэжүүлхэ, орон нютагтаа хайратай ябаха сэдхэлээ дэлгэдэг. Түлэй олоор абтахадань, малынь олон болоно. Хони хурьгадай мааралдаан, унага даагадай гүйлдөөн, үхэр буруугай мөөрөөн үрэжэл хүгжэлэй баяр бшуу. Хүхэ ногооной урихан һалхинда далбагаалан хийдэхэ нюдэндэ

һонирхолтой, хүдөө талада хүхы шубуунай донгодохонь шэхэндэ уянгатай. Сэсэг набша дэлгэрһэн ногоон талата сэлмэг хүхэ тэнгэрийн хаяада зэрэлгээ татан уняартаһан нэгэ үдэр бишыхан Будалан эжытээ хонидоо адуулжа ябахандаа, хурьгадай хүрэг хүрэгөөрөө наадажа гүйлдэхэдэнь: «Эдэ хурьгад яагаашье баяртай нааданаб даа! Эдэ хурьгад шэнгээр олон хүүгэдтэй наадаа һаа, ямар гоё һэм!» — гэбэ. Энээнһэнь улам Сэрэмжэд бишыхан Будаланаа һургуулида ябуулха хэрэгтэй гэжэ бодоно. Раднаа данзын хүбүүд булта һургуулида, тийхэдэнь басаганиинь гансаараа... Иигэжэ бодоод, өөрөө эрхэгүй һэн тула тушаалтаниие гуйха, басагаа эрдэм номдо һургаха байна гэжэ шидэбэ. Саг гээнгүй малшад зөөдэлшэдэй өөһэдөө зохёон байгуулһан хэшээлдэ монголоор үзэгтэ оруулжа, һургуулида ябуулдаг болобо.

Хабарай түл тодохо ажалай хүнгэрхэдэ, малшад нэгэ бага сүлөө ородог. Энээнэй һүүлээр түлэй баяр эмнеэн эхилдэг. Энэ баяр хабарай һүүл уларилаар табадугаар һарын эсэстэ үнгэргэгдэдэг. Түл хуряаһанай баяр юм. Хурьга шэмхэлгэнэй үедэ түрэл садан зон ойро дүтынгөө хүүгэдтэ хурьга эмнижэ бэлэг үгэдэг. Үрээ шэмхэхэ, даага тамгалха гээшэ бүришье һонин юм. Энэ бүри харюусалгатай ажал! Юундэб гэхэдэ, тамганууд хэдэн арбаад зүйлэй байдаг бшуу. Айл айлайхи өөр өөрын тамгатай. Тиймэһээ малаа зүһөөрэнэ илгажа тамгалдаг. Энэ үедэ һуулгамарша ябаһан хүнүүд хүлһэ ехээр үгөөшэдтэ эмнеэгэ, тамгалгын ажал хэдэг гуримтай. Тийгэжэ тэдэ бүхэли жэлэй хүлһэ олохо аргатай болодог. Энэ баһал ехэ баяр бахархал юм. Иимэ заншал гуримайнгаа ашаар буряадууд аяга тодоһон гуйраншадгүй бэлэй. Заабол унаха моритой, уха сайтай байдаг. Тиибэшье залхуу хүнүүд архи тамхинда шунахайрдаг. Иимэ зоноо наада бариһан дууншье бии: «Мордоод ябаха моригүй аад, мохоорхоо татахандаа тобогорхон. Унаад ябаха моригүй аад, уугаад байхандаа гэдэгэрхэн».

Иигэжэ буряадууд эмнеэдэ айл аймагаараа сугларжа,

үхэрэй, хониной мяха эдижэ, архи нарха уужа, баяр наада хэдэг. Хуулын голгой буряадуудай ногоо номин уларилда нарьяжа, наадажа, сэнгэжэ байхань найхан юм. «Тэнгэрийн халхин тэгшгүй, түрэнэн бээмнай мүнхэ бээшэ. Энээхэн сүлөөндэ жаргахаш яанаб» гэжэ дуулалдахадань, олон бодол хүнэй досоо түрэдэг. Тээд энэнь үүлэнэй забһарай наран шэнги ойро зуурахан, саг тэдыл ааб даа.

Сэрэмжэд зоной зобоходонь зобоод, баярлахадань баярлаад, сэнгэхэдэнь сэнгэлсээд лэ ябадаг хэн. Тиигээд зунай эхээр малшад хонёо хиргадаг. Айлнууд хонёо хиргуулха хүнүүдые бэдэрхэ, хүлхэлхэ. Бүхэ Сэрэмжэдшье олзын хойноһоо борьбоо нугалха сүлөөгүй ябадаг хэн. Нооһо хайшалааншье хайндэр шэнги даа. Үдэр бүри хэдэ хэдэн хонин шарууһалагдаха, хүхөөн нарьяан таһархагүй. Орой үдэшэ ажал дүүрэхэ. Зон гэр гэртээ харихадаа шорлоһон мяха барижа, мориндоо мордоод, зүг бүхэн руу гүйлгэлдэн ошохо. Нооһо хайшалха, һэеы дараха, эмнээ хэхэ үеэр ажаллаһан хүнүүд олзотой, гэр бүлөө хооһодуулдаггүй. Тиигэжэ баян үгытэй гэжэ илгарангүй, олзоо адли тэгшээр хубаажэ эдидэг. Энэнь буряадуудай хайн найхан заншалын юм. Нооһо хайшалжа абаад, һэеы хэхэ ажалаа тэдэ захалдаг. Тиихэдээ түрүүн нооһо сохижо һабаададаг. Олон хүн урда урдаһаа хаража, мүрлэн һуугаад, хоёр хоёр нарин бургааһан һабаагаар ээжэлүүлэн буулгадаг. Тиихэ зуураа тэрэ нооһо урижа хүбхылгэхэ. Энэ хүбхылхэн саб сагаан нооһоёо хэдэ хэдыгээр үдэжэ ниилүүлхэн үхэрэй нойтон арһан дээрэ зулажа тараагаад, тэрээндэ уһа сасажэ хуйлан орёогоод, хоёр морёор тэрэнээ татуулжа, тала газараар гүйлгэлдэн шэрүүлжэ байгаад, дун сагаан һэеы бүрилдүүлдэг. Энэ һэеы малшан түмэнэй баяр баясхалан, зол зоболон бээдээ шэнгээдэг. Энэ һэеыгээр тэдэ һэеы гэрээ хэнэ, үмэдхэлдөө оруулна, ажамидаралайнгаа хамаг зүйлдэ хэрэглэнэ. һэеы даралга монгол туургатанай шухала ажал даа!

Жэлэй эхин хахатай шухала шухала ажалнууд забһарлажа, малшадай орон нютагаа хайрлаха, обоо

бурханаа тахиха ёһолол эхилдэг. Обоогой үедэ эрын гурбан наадан болодог. Бүхэнүүд шадалаа үзэлсэдэг, моридой урилдаан, нур харбаан олониие хүхээдэг.

Раднаа данзын гүйгөөшые Будын Гарма гэжэ үбгэн заһажа хоридог байһан. Наһа үндэртэй болоходонь, Дэрдэмаа гэдэг үбгэнөөр морёо һойлгодог, хорюулдаг болоо. Дэрдэмаа болбол бишыхан бээтэй, ганса бээ үбгэн юм. Баһал айлай хүлһэншэ боложо ябаһан, хоолойгоо тэжээхын тула юушые хэһэн ааб даа. Хуулын голой обоогой урилдаанда Раднаа данзын улаан һаарал морин оройлжо, соло дуудуулдаг һэн. Энээндэ Будын Гарма үбгэнэй оролдолго ехэ байха. Гарма үбгэн гэшэ Бооржо нютагтаа байхадаашые ядуу байдалтай һэн. Ородой мал харууһалжа амидардаг бэлэй. Баһа баян ородой хурдан мори заһажа хорёод, урилдаанда табижа, солхооб оложо, хара хилээмэнэй мүнгэтэй болодог һэн гэхэ. Будын Гарма иимэ мэргэжэлтэй байгаа. Тэбхэр Боро Бүхэ Сэрэмжэд хоёр Раднаа данзын бүхы ажал хэдэг ябаа. Мори заһаха, эмнигые нургаха, мал адуулха.

Тэрэ үедэ Сэрэмжэд хара ажалай хажуугаар хазаар ногто, шүдэр зайдадаг, хубсаһа хунар оёдог болонхой ябаа. Хэрбээ эхэнэрнүүдэй дунда бүхэ барилдаанай болодог һаань, тэрэ Хуулын голой обоодо хододоол түрүүлжэ байгаа.

Эрын гурбан наадан болбол арад зоной, айл бүлын, хүн бүхэнэй хүр хүлдые һэргээхэ, зориг хүсэлынь шангалха, хии мориинь үргэхэ, нютаг орониинь суурхуулха, эзэд бурхадые баярлуулха, муу муухайе дараха, баян хэшэг салгидуулха дэмбэрэл хэшээлгын гуримтай холбоотой ёһолол гэжэ тоологдодог. Тиимэһээн лэ сагаан эдээ һаба һуулгаар билтартуулжа, арза хорзо нэрэжэ, тарган мяха табаг тэбшээр обойтор болгожо, эдээнэйнгээ дээжэһээ орон дэлхэйдээ үргэжэ, өөһэдөө эдижэ, уужа, дуу дуулажа байхань мүншые ушартай юм даа...

Намарай эхээр малай тоһон тарга абаха саг эхилжэ, хонишод, үхэршэд оторлохо болобо. Зундаа үбһэ ногоо

хадалан хуряаха, үбэлжөөнэйнгөө хашаа һарабша бариха, заһаха ажал хойно хойноһоо ерэнэ. Зунай эхээр дараһан һэеыгээ намарай һүүл һарада гэрэй бүрөөһэн болгожо эсхэнэд. Эхэнэрнүүд сугларжа, гэрэй зэмсэг оёно. Энэ ажал эхэнэрнүүдэй һониноо ярилдаха, хэрэг зугаа эрхилгэ аргань юм. Сэрэмжэд эхэнэрнүүдэй дунда энеэдэ наада гаргаха дуратай. Тиихэдэ Будын Гармын гурбан хүбүүдэй гурбан абиһан эхэнэрнүүд тэрээнһээ дутуугүй үгэдэ хурса. Сэрэмжэдэй дүтэ нүхэрлэһэн Сэмжэд гэдэг Будын Гармын эхир басагадай нэгэн, мүн баһа үнээ һаадаг залуу басагад бэрээдүүд шаг шууяа, үгэ хүүр гаргахадаа бэрхэ. Эдэнэрэй хэниинь эзэн бэрээдүүд бэ, хэниинь ажалшаниинь бэ гэжэ илгахын аргагүй юм. Иигэжэ суглараад, иигэжэ наада зугаа дэлгэхэдээ һанагдаагүй арга гаргадаг. Гармын гурбан абиһанай нэгэн Сэрэмжэдһээ сошоолгоһон харюугаа абаха гэжэ, нэгэтэ үглөөгүүр үнөөндээ гарахадаа муу үмдэ үмдөөд, үмдэнэйнгөө алые үхэрэй нойтон шабаһаар будаад, хормойгоо дээрэшөг шуужа, Сэрэмжэдэй хажууда үнөөгээ урьлуулба. Тиихэдэнь Сэрэмжэд тэрэниие бэлиндүүлгэ гэжэ араһаань алынь һабардаад абана. Тиигээд альганайнгаа шабаһанда зуурашахада өөрөө сошожо, гараа һарбайгаад байшана. Үнээ һаажа байһан эхэнэрнүүд бүгэдөөрэн унажа бодожо байгаад энеэлдэбэ.

Эхэнэрнүүд зүндөөл Сэрэмжэдтэ баран дуратай. Зарим үедэ бээе хамгаалуулха, туһалуулхашье. Илангаяа һэеы гэр түхөөрэлгэдэ, дээбэри таталгада, ашаа ашаалгада, бараанай хүлилгэ таталгада эхэнэрнүүд Сэрэмжэдээ дуудадаг. Үшөө хододоо нэгэ зантай, уй-хай хэжэ ябадаггүй тэсэмгэйдэнь, мүн найр нарьяатай, шууяатай ябадагтань дуратай. Хүндэ туһалдаг һайхан сэдхэлтэй. Одоол эрэ хүндэ адли эмээлтэ хазаартые багтааха даа. Зоригооршые ядахагүй.

Нэгэтэ зун аянгатай, дуутай бороо бүхэли һүни оробо. Иимэ үедэ арьяатан хотондо ородог. Сэрэмжэд хонёо манажа хонобо. Тиигэжэ байтарнь хажуугаарнь нэгэ сагаан юумэн һүрэг руунь һунан һүрэбэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд

тэрэниие шүүрэхэдээ, хуулынь набардаад үлэшэбэ. Хуулынь лаб адхан барибагүйб гэжэ тэрэ халаглаба. Тиигээшье наа гарюуна айлгаа хэн.

Эдэ гарюунад талада үбэл болоходо олошордог юм. Джарун Хошуун гэдэг газарта хониңдо орожо нураһан шононууд хүрэглөөд ябадаг болобо. Тиихэдэ Хуулын голдо жараад хүн ажаһуужа байгаа. 1944 он хэн.

Тэрэ үбэл эрэшүүлынь адуу малаа манажа, хонёо ээрэжэ хонодог байгаа. Олон бүһэтэниинь аянда, харин гэртээ эхэнэрнүүдынь үлэнхэй. Тиигээд лэ нэгэтэ хүни гэнтэ шоно улижа, үхэр мал мөөрэлдэн, морид үүрһэн, нохойнууд хусажа, шаг шууян болошобо. Сэрэмжэд шамдуу бодожо, юумэ угаадаг түмэр таазаа модоор тоншон гэрһээ гүйжэ гараа. Харахадань, бүдүүн үхэрнүүд, сарнууд залуу малаа дундаа хээд, зүг бүхэн тээшээ тойрон хараад, добтолһон шонье мүргэхөөр бэлэн байбад. Бүхэ Сэрэмжэдһээ түбэгшөөһэн янзатай, шононууд хотондо орожо шадаагүй хэн. Иигэжэ Сэрэмжэд мал хүрэгөө оло удаа абарһан юм. Үетэниинь хүхилдэн: «Сэрэмжэдһээмнай шоно айдаг бшуу!» — гэжэ энеэлдэхэ...

«Үглөөнэй наранаар бү бодо, эдыхэнэй жаргалаар бү боло» гэдэг үгэ бии. Хуулын голгой буряадууд гурбан жэлэй туршада шармайжа үсхэхэн малаа хүрэг хүрэгөөр японой галинда туужа үгөө хэн. Дахин тиигэжэ анханайнгаа тулюур байдалда оробо. Эдихэ талха, хубсаһа оёхо бүд олохонь дахяад хүндэ боложо, урда сагайхи мэтээр заримдаа ганса мяхаар амидарха. Тиигэжэ байтарнь 1945 оной зун гэнтэ нэгэ үдэр аэроплан хүнхинэжэ, уула хадын дорьботор хүршэгэнэжэ ерэхэдэнь, малшад ехэтэ гайхажа, иимэ юумэ үзөөгүй тула бурхандаа зула хүжэ бадараан, зальбаржа мүргэбэ. Удангүй олон машинатай ородууд ерэжэ, хонидыень хирган буудаад, машинануудта тээжэ абаашаба. Дахин иимэ юумэндэ орохогүй гэжэ малшад иишээ тишээ зөөжэ, эндэ тэндэ уулын жалгаар хоробод. Ородуудай дунда дээрмэ хэдэг, заримдаа эхэнэр хүнэй дэгэл үмдэжэ, хүзүүндээ хадаг зүүгээд, зайдан морёор хоёр ута хүлнүүдээ

газараар шэрүүлэн гүйлгэлдэдэг хүйхэрнүүдшье үзэгдэдэг болоо нэн. Хэдэйнъ, юунэйнъ сэрэгшэд ябаһыень мэдэхэ аргагүй байгаа.

Тиимэ нэгэ хүн Сэрэмжэдэй хүеэ машинадажа байтар ерээ бэлэй. Гэртэ ороходоо үүдэнэй тогого мүргэжэ, ямаршьеб нэгэ бэлин хэлээд, бугаа ханада түшүүлэн, урдаһаань хаража һууба. Тиихэдэнь Сэрэмжэд тэрээндэ аягада зөөхэй хэжэ үгэбэ. Тэрэ ород зөөхэйнь уугаад, үшөө аягаа тодобо. «Шэшэхэш», — гэжэ Сэрэмжэд хэлэбэ. Тиигээд эриһэн зандаа байхадань, үшөө аягалжа үгэбэ. Тэрэниинь уужархихадань, Сэрэмжэд энеэшэбэ. Ород эрхы хургаа ёдойлгон зангаад, хүхюутэйгээр энеэсэгээн, тэбэрихэ гэжэ тэгүүлбэ. Зайлуулан түлхээд, халажа үгэхэгүй хэбэртэй байхадань, ганса дэгэлээ хахалуулхагүй гэжэ тайлаба. Тиихэдэнь ород хүхижэ, үмдөө тайлаба. Сэрэмжэд тэрэниие заахан үхибүүн мэтээр тэбэрин абаад, газашань гаргажа, обоолоотой аргал дээрээ шэдэжэрхибэ. Ород хүбүүн бодожо ерэбэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд тэрээнтэй носолдожо оробо. Тэдэнэй шадал тэнхээгээ баража байтар, холоһоо хэдэ хэдэн зээрдэ моритой ородууд харагдаба. Тиихэдэнь носолдоошод гэртэ орожо, хубсаһаа үмдэбэд. Мүнөөхи ород Сэрэмжэдые диилэхэгүй байһанаа ойлгоод, гайхан энеэнэ, эрхы хургаа харуулан магтана. Моритой ородуудай буухада, тэдэнэртэ мяха шанажа, эдээ хэжэ үгэбэ. Тиихэ үеэрнь хойто харгыдань нэгэ машина харагдаад, ерэжэ тогтоходоо, нэгэ даргашуу, ноёншуу хүн бууба. Байгша ородууд бүргэд үзэһэн булжамар мэтэ бээ хэхэ газараа оложо ядашанад. Тэрэ ноён эдэнэрэй бууе хуряагаад, унажа ябаһан моридыень Сэрэмжэдтэ үгэжэ, өөһэдыень ябагаар бусааба. Энэ үедэ ород хэлэ мэдэхэ буряадууд бии боложо, тэрэ сэрэгэй даргатай ойлголсоходонь, дэлхэйн хоёрдугаар дайнда япониие сохижо ябаһан совет улаан сэрэгэйхид байба. Дээрмэ тухай дуулаад, тэрэ дарга ерэжэ, хэмжээ абаба ха юм. Һөөргөө бусахадаа зоной дунда, тэрэ тоодо сэрэгшэдэйшье дунда элдэбын хүнүүд ябадаг, тиимэһээ муу ааша гаргагшадай зүгһөө хүлисэл гуйба.

Эндэнээ буряадууд үшөө саашаа зөөгөө бэлэй. Тиихэдээ баруун зүг барин ябаба. «Заян заяа заяа лэ, заяа набаа минии гү? Байдам Байдам байдаа лэ, Байда Егоо минии гү?» — гэдэг эртын үеһөө уг нютагаа ханаһан буряадуудай дуу дуулажа, сар тэргээ хахинуулна.

Эдэнэй дунда дайнай газарһаа холодохо дуратайшуул, Японой талтигдалһаа мултараашад, дээрмэшэдтэ зөөри хогшолоо булалгаашад олон хэн. Ябаганшье, моритойшье, тэргэтэйшье хүнүүд тэдэнэй дунда бии бэлэй. Тулгатай, шадалтай хүнүүдэй нэгэн Бүхэ Сэрэмжэд хэн. Тэрэ бүһэтэнтэй адли ажаллажа ябаба. Тиһээр тус зөөдэл Модонгын буряадай заха бэлшээридэ дүтэлөө хэн. Энэ үедэ Үржэн Гармаевай эсэгэ Будын Гарма үбгэн ерэн хоёр наһа хүрэжэ, наһа бараа бэлэй.

Шэнэ нютагта һайн бэлшээри шөлөжэ, хэдэ хэдэн сагаан һэеы гэр тэдэ баряад, эдэнэр Раднаа данзынхинай залаһан ламада Гарма баабайнгаа хойтын наһанай уншалга уншуулжа, маани хуруулжа, буян үйлэдөө хэн. Маанида бүһэтэн, эхэнэрнүүд, хүүгэдһээ эхилээд бүхы зон нууба. Тиихэдэнь Тэбхэр Боро Бүхэ Сэрэмжэд хоёр бүхы малаа манажа, харууһалжа байгаа. Аянай мал һүни үдэргүй бэлшээхэ, ногоондо байражуулха, садхааха гээшэ хүнгэн ажал бэшэ. Илангаяа үсөөн харууһалагшадта, Бүхэ Сэрэмжэд лэ хадаа энэ ажалые түйжэ ябаа хэн.

Энэ зөөдэлшэдэй ерэжэ тогтоһон нютагай зониие Абгын буряад гэжэ нэрлэдэг. Шэнэхээндэ үлэхэн зониие Шэнэхээн буряад гэдэг. Хуулын голдо зөөгөөд ерэхэн зониие Хуулын буряад гэдэг. Абгын буряадууд гээшэ Бүдүүн Ринчин гэжэ хүн түрүүтэй 1926 оной эсэс багта Шэнэхээнһээ эндэ ерэжэ түбхинэхэн дала гаран үрхэ, дүрбэн зуу гаран хүн байгаа хэн. Шэлын голые зубшан, Бодонгын шэлын бэлшээридэ Данчин Эрдэни гэжэ хүнэй мал хүрэг хараха уялга дүүргээшэд боложо, амидаралаа түбхинүүлхэн. Ринчин ноён эдэ буряадуудые Данчин Эрдэнидэ шаби болгон үргэжэ, Шэлын голдо нютаглаха эрхэ олгобо. Тиигээд эдэнэйнгээ малые Данчин Эрдэнидэ үргэл, бариса болгожо

үгөөд, малша хүн модо барижа зогсохо, моритой хүн шогшуулха гэдэг хууляар заража захалаа. Тиихэдэл ямаанай толгой нэгэ тогоондо багтахагүй гэхэн хэлэ аман гарадаг болоо. Иигэжэ харилсан дуулалдаха: «Буугаа, буугаа бууралхан булагай ногооной халуунтай. Бодонгын шэлын буряадууд богдын сэрэгэй халуунтай. Эмниг, эмниг бууралхан эрьеын ногооной халуунтай, эндэхин буряадууд Ринчин ноёной халуунтай».

Хуулын буряадууд Бодонгын буряадууд хоёр хамта үбэлжөө үнгэргөө хэн. Тэрэ үбэл үбшэн дэлгэржэ, үхэр милантаад, ехэ олоор гарзалаа. 1945 он байгаа. Боориин манхан гэжэ газарта үбэлжэжэ байһан Раднаа данзында нэгэ хүни машина ерэбэ. Бүхэ Сэрэмжэдэй гүйжэ гарахадань, урдаһань хүнүүд буу тодхожо: «Үржэн Гармаевтан али гэртэб?» гэжэ һураба. «Энэ гэртэ», — гэжэ Сэрэмжэд хэлээд, хамта ошолсожо оробо. Тэдэ ерэгшэд Үржэнэй эхэнэрһээ юумэ һураба, гэрын нэгжэбэ. Үржэнэй албандаа үмдэдэг японой түшэмэлэй байгуулһан Манжын генералай формотой сэрэгэй хубсаһыень абаад, гэр бүлэ, эхэнэр болон хүүгэдэйнь ойро хүрэнгүй ябашаба.

Тэрэ үбэл мүн баһа иимэ нэгэ ушар болобо. Баалуу ерэхэн гэхэн үгэ хүүр дуулдажа, энэ баалуу гэдэг улаанай сэрэгтэ арһан үмдэ оёхо гэхэн шидхэбэри гараба. Сэрэмжэдшье бултанда адли тиимэ үмдэ хэдые оюулба. Тиигээшье һаа энэ арһан үмдөө баалууда үгэнгүй үлэжэ, энхэ амар хабаржабагүй ха юм. Баалууда тэдэнээ үгэхэн һаа, амар тайбан үлэхэ байгаа. Энэ юунһээ болооб гэхэдэ, буряадуудай лама ноёд, бөө удаган нэгэ һаналда ерэнгүй, янза бүрээр буляалдажа, арадай сэдхэлые ехэ һамаруулаа. Лама бөө хоёрой абарал адли бэшэ болоо. Юрын хүнүүд ондо ондоо дурадхал оруулаа. Зариманиинь Халха зөөе гээ, зариман Шэнэхээнээ бусая гээ, зариман Абгадаа нютаглая гээ. Мүнөө байһан газарын Үбэр-Монголой баруун урдахи болон Түбэдэй зүүн хойнохи хизаар.

Лёвкын удаган бөөлэжэ, абарал хэлэхэдээ, баруулжаа зөөгөө һаамнай барагдашагүй жаргал ерэнэ гэбэ. Пүрбэ

лама шоо хаяжа үзэл үзэхэдөө: эндээ амидаржа байгаа хаамнай, жаран жэлэй жаргал ерэнэ гэжэ абарал буулгаба. Баяд ноёд Пүрбэ ламын шоо буруушаажа, Богдоһоо лүндэн залаба. Богдын лүндэн бэшэгтэ: Хатан голые гаталхагүй хаа, хамар амаараа шуна хаяжа үхэхэ зоболон хүлээнэ гэжэ хэлээтэй байба. Бэшэг үзэг таниха хүнүүд энэ лүндэн бэшэгыг зондо уншажа эхилбэ.

Энэ үедэ нэгэ бүлэг улаанай үзэлтэй залуушуул Самбуугай намсаран, Батын Доржо гэхэ зэргэ зон ноёдто хорлогдохоһоо һэргылээд, баалуугай тала баримталжа, арад зониие сүлөөлхөөр тэмсэбэ. Тиихэдэнь Бүдүүн Ринчин түрүүтэй ноёд тэдэнэй урдаһаа мүн баалууда эсэргүүсэжэ эхилээ. Энэ тэмсэлһээ арад зоной амидархада хүндэ болоо. Тиигэжэ 1946 оной зунай эхээр эдэ буряадууд тэргэдээ сарнуудаа оруулжа, Бөөрын мандал шөглэн зөөжэ эхилээ һэн. Бөөрын мандал гэжэ тэрэ газарта дүтэлхэ үеэрнь араһаань баалуу хүсэжэ ерээ. Баяд ноёд буряад хүбүүдээ тэдэнэй урдаһаа буугай бүглөө болгожо тулалдахын баалаа. Нуурай хүбөө, Манханай хүтэлөөр дамжан байжа буудалдаад, дайралдаха дүршэлгүй малшан хүбүүд тэндэ ами наһаа дэмы гээһэн юм. Эдэ хүбүүдэй дунда Аюшын Сэрэн-Баатар гэдэг үндэр нюргатай, шадалтай, дорьболиг хүбүүн гансаараа үлөөд, һомоёо дууһан буудажа, үхэлөө хүлээжэ баатай болоод байхадань, нуурай хүбөөгөөр нэгэ һайхан һаарал моритой эхэнэр һалхин, сахилгаан шэнгээр түргэн гүйлгэжэ ерээ. Харан гэхэнь өөрын һамган залуухан Сэнгэл байба. Сэрэн-Баатарай нюдэн доро Сэнгэл тээшэнь хэдэ дахин буу һүрөө. Тиибэшье бурхан тэрэниие хаража, буугай һомон зайлаа. Сэнгэлэйнгээ дүтэлжэ ерэхэдэнь, Сэрэн-Баатар моринойнь гүйдэл дундань арадань һундалдажа, агшам зуура Манханай һудалаар далда ороо һэн. Тиигэжэ инаг ханинар бэе бэеынгээ ами абарһан юм. Зоригтой, шамбуу, һайхан үнэн һамгатай байһандаа Сэрэн-Баатар амиды үлэжэ, һүүлдэнь Хитадай дотор газар болохо нилээн холын Ланжуу хото ошоод, тэндэ ажаллажа ябатараа баригдаад, олон жэлэй ялада хүртөө.

Энэ ялаа дүүргээд, тэрэ Ланжууда дээдэ нургуули дүүргэжэ, багшалжа байһанаа, Шэнэхээн нютагтаа ерээжэ, олон жэлдэ хүлээһэн Сэнгэл нүхэртэйгөө гал гуламтаа тахья хэн.

Тэрэ дайнаа үлэхэн зон хөөргөө Шэнэхээн нютагаа бусаагдаа бэлэй. Гол түлэб эхэнэр, хүүгэд, үбгэд, хүгшэд үлэхэн байгаа. Бусаагдахадань, ара тээн ашаатай сар тэргэнүүд, туугдажа хүшэ хүртөөгүй хони мал, зоной зөөри хогшол, эдэ бүгэдэээ һахиһан эзэгүй нохойнууд хусалдажа, адуу морид инсагаалжа, үүрһэжэ, хони ямаад мааралдажа, үхэр буруун мөөрэлдэжэ үлөө хэн.

Бүхэ Сэрэмжэд басагаяа мэндэ абажа, нэгэ сар тэргэтэй үлөө хэн. Бооржоһоо Шэнэхээн тэрьелжэ ерээд, айлай нуулгамаршан зараса боложо, арба гаран малтай боложо үдхэхэн, үнэржэхэн һаа, мүнөө дахяад юушьегүй болоо. Малһаа байха үмдэхэ хубсаһашьегүй үлөө. Иимэ байдалда орошоходонь, Будын Гармын Сэмжэд Сэрэмжэдые аргадаба: «Энэ хүнндөө хөөргөө эрьежэ ошоод, үлэхэн юумэээ бэдэржэ асарая», — гэбэ. Сэрэмжэд гуниглажа, халаглажа нуунхаар ябаад туршаха гэжэ шийдэбэ. Үдэшынгөө ажал дүүргэжэ, хоолоо бариһанай удаа Раднаа данзын ардаг һайн моридые уһалха үеэрээ хоёр һайхан моридыень унажа, Сэмжэдтэй хөөргөө гүйлгэлдэбэ. Һаратай һайхан хүни хурдан моридой эршэдэ зөөрөө хаян тэрьелжэ эхилэгшэ газартаа хүрөөд, нэгэ томохон мухалиг тэргэ урбуулжа, зунай тэрлиг, үһэтэй дэгэл гэхэ мэтэ хубсаһа хунар оложо дабхарлан үмдөөд, Сэмжэдтэээ гүйлгэлдэбэ.

Зөөдэлдөө тэдэнэй бусажа ерэхэдэнь, үглөөнэй наран гаража байба. Малай эзэн тэдэнэй хайшаа ябаһые мэдээгүй, уур суһал, уняар манан боложо байба. Харин саашаа нүүдэлтэээ ябажа байтарнь, Сэрэмжэдэй бүхэли хүни гүйлгэжэ оложо ерэхэн дэгэлэйнь эзэн тэрэнээ танижа, бусажа абаашаба.

Сэрэмжэд түрэхэн нютагһаа улайма нүсэгэн тэрьелжэ гараа хэн. Японтонһоо зайлажа, ородуудта түрюулжэ, Модонгын Шэлэ ерэхэдээ, баһал үгырөө. Тиигээд мүнөө баалуһаа тэрьелхэдээ баһал нүсэгэн үлэбэ. Бүхэ

Сэрэмжэд ямар нүгэл хэһэндээ иигэжэ зобоноб даа!.. Зөөриез буляалдаһан баян ноёншье бэшэ, хүнэй ами наһа хорооһоншье бэшэ, хулгайшье хээгүй... Хабарай һалхинда туугдаһан хамхуул шэнгил хиидэхэ үйлэдэ юүндэ хүртөөб даа? Хөөрхэй даа! Элинсэгэйнгээ изагуур заншалаараа, үндэһэн ёһо гуримаараа, үнэн зүб хоёрые, нүгэл буян хоёрые тэбшэн ажаһууха эрхээ алдангүй ябаха гэхэдээ юүндэ хүн зобохо ёһотой болоноб?

Ябаган нюсэгэн, үлэн хооһон шахуу үлэһэн малша зон Долоо-Нуурай Хүхэ хүмэ, Шара хүмэ гэдэг газарта хүрэбэ.

Эдэнэр хүмын һарабша доогуур хорон, дэгэлнүүдээ үрөөлдин хэбтэжэ амарнад, абажа ябаһан юумээрээ үл хоол залгана.

Бүхэ Сэрэмжэд гороо хэжэ эхилбэ. Буян үйлэдэхэ хүсэлдэ ехээр абтан, бурханда зальбарна. Бөөрын манханһаа эхилжэ нүхэсэһэн Сэмжэдын дайндэ дажарһаа боложо наһа барашоо, хоёр хүүхэдын шархатай үлэнхэй. Һайн нүхэрэйнгөө түлөө бурханда үргэл хэхэ гэхэдэнь, юүмэн хомор. Гансал сэдхэлһээ зальбарна. Тиигээшье наа зөөдэлшэдтээ хамта эдижэ ябаһан шара тоһонһоо хайлуулжа, хүмынь зулада бариба. Гартаа хэһэн ганса алтан бэһэлигээ үргэл барисада табиба.

Малша зон нуурин хото, сүмэ багта яжа амидархаб, бэлшээритэй газар бэдэрхэ хэрэгтэй. Тиигэжэ эндээ үбгэд хүгшэдөө, үхибүүдээ орхижо, тэдэ саашаа Малгайн сэм гэдэг газар руу һубариба. Шандын гол хүрэхэдэнь, нэгэ бүлэг зон баһа ерэнхэй, эндэ ами үргэгдэһэн байба. Тиихэдэнь гэмэр гутар гэлдэһээр саашаа зөөбэ.

Сэрэмжэд гэрээрээ Раднаа данзын зөөдэлтэй, тэдэнэй адуу малынь туулсажа ябана. Һүни болоходо, үдэрэй халуунда монгол тэргэдэ шара һэеы тохожо доронь шэбээлнэ. Иигэжэ ябаһадань нэгэтэ хара архи наймаалһан хүнүүд ерэжэ, зон архида ехээр һогтобо, зариман унатараа ууба. Тиигээд Һүни болохотой хамта буугай дуун нэжэгэнэжэ, баалуунууд ерэбэ. Басагаа тэбэриһэн Сэрэмжэд Тэбхэр Боро хоёр зоной дунда харагдана. Тэдэниие туугаад нэгэ

айлай бусада асарба. Энэ асарагшад хитад хүнүүд. Оёдоллой машина заажа, Сэрэмжэдые нюргандаа үргэлэ гэхэн янза гаргана. Баһа хэбтэй сай хараад, амаа заажа, «е-е» — гэжэ хитадаар хэлэбэ. Сэрэмжэд тэдэнэрэй хэлэхээр Бородоо оёдоллой машина үргэлүүлжэ, өөрөө нэгэ хулһан хайрсагтай хэбэй сай үргэлбэ. «Иихэдээ бидэнээр ашаанай унаа хэбэ гээшэл даа. Хэрэггүй болоходомнай яаха юм даа?.. Алахал юм бэээ», — гэжэ һананад. Туугаад ябагшад хоёр хүн һэн, буутай шуутай, хитадаар хоорондоо хөөрэлдэнэ, юушьеб буляалдана. Тиигэжэ ябатарнь замдань нэгэ хүрэг эзэгүй хонид тохёолдобо. Хара Сэжэбэй хонид гэжэ Сэрэмжэд таняад, гайхан ажаглана. Хоёр хитад Сэрэмжэдые хониндо дуратай байна гэжэ бодобо янзатай, хонин хүрэг руу заажа, тэндэхээ хони туу гэжэ зангаба. Тиигэжэ Боро Сэрэмжэд хоёр хони тууба. Боро архи ехэдүүлһэн тула ядалдана, мангартаяа зобоно. Сэрэмжэд нүхэрөө хайрлажа, үргэлжэ ябаһан оёдоллойнь машиные абажа, хайрсагтай сайтаяа үргэлнэ. Энээнийнь хоёр хитад ехээр гайхана, энеэлдэнэ. Тиигэжэ ябатарнь, хэдэн моритой хитадууд гүйлгэлдэжэ ерээд, энэ хоёр хитадтаа нэгэ юумэ хэлэбэ. Ехэ зэбүүн оршон болобо. Боро Сэрэмжэд хоёр одоошье алуулха болохоннай гэжэ һанаад, маани уншажа захалбад. Тиихэдэнь нэгэ ахамар наһанай хитадынь тэдэнэй гараа наманшалан зальбаржа, маани уншажа байхынь онигожо, дүтэлэн ерээд: «Пуһаа, пуһаа (айха хэрэггүй, айха хэрэггүй!)» — гэнэ. Баһа эрхы хургаа харуулжа: «Хаа, хаа (һайн, һайн)», — гэнэ. Сэрэмжэдэй үргэлһэн юумыень заажа: «Ния, ния» (шини, шини)», — гэнэ. Хара хонин хүрэг руу заажа, баһал тиигэжэ хэлэбэ.

Һүүлээрнь баалуу (улаан) сэрэгшэд бүгэдэ ябашаба.

Сэрэмжэд Боро хоёр басагантаяа мэндэнүүд гурбуулаа үлэжэ, һайн хүнүүдтэй дайралдаһанаа ойлгобод. Тиигээд туужа ябаһан хүрэг хонидоо орхёод лэ, үргэбшөнүүдээ хаяад, һөөргөө гүйлдэбэ.

Тогтогшо газараа ерэхэдэнь, юуншье байбагүй, хуу үгы болошонхой үзэгдэбэ. Иишэ тишээ тэрьелээ, зугадаа,

тараа, туулгаа ха даа. Архи худалдагша хүнүүд муу зон байгаа ха гэжэ һэжэглэбэд. Энэ ушар 1947 оной намар болоо һэн.

Дахяад хооһорһон Тэбхэр Боро Бүхэ Сэрэмжэд хоёр басагантаяа Джамбии Шуглалта хаалга гэжэ дүтын газар руу ябабад. Тэндэ хүрэжэ, үбэлжэхэ болобо.

Энэ үедэ ядуу хооһон нэгэ бүлэг буряадууд баһа ерэбэ. Эдэнэр Боро Сэрэмжэд хоёртой ябаһанаа дээрмэдэ ороһон байба. Тиигэжэ хэдэн хүн болоходоо, Боориин манханда орхиһон малдаа ошоё, байбалнь асарая гэлсээд, шадалтайнуудынь ошобо. Тэдэнтэй Тэбхэр Боро ошолсоо һэн. Талын хүн малгүй болоо һаа, хосорхо ха юм. Гэр бүлөө, үри хүүгэдээ тэжээхэ аргагүй болохо.

Иимэ байдалда ороһон эдэ буряадууд анхан Ринчин даргын зонтой ябаһан тула Ринчинэйхид гүүлэдэг болоо һэн. Харин энэ мүнөө малаа бэдэржэ ошошод Ринчинэй дээрмэшэд гэлсүүлһэн юм. Дээрмэшэд гүүлэһэн эдэ хүнүүд һөөргөө бусаагүй һэн. Тэбхэр Борошье ерээгүй, һаһа бараа. Тэрэнэй үхэһэниинь, юунш болоһониинь Сэрэмжэдтэ мэдэгдээгүй.

1948 оной үбэлье Шуглалтада үнгэргэжэ байхадаа Гармын Үржэнэй Шэмэд Санжадмаа хоёр басагад, данзын хүбүүн Даша-Жамса эгэшэ дүүтээе багша Гал-Баатар гэдэг хүнһөө бэшэг ном һураа һэн. Бишыхан Будаланшье тэдэниие дахаад бэшэгтэ һураба.

Хабарааршагынь үбшэн таража, буряадууд олоороо, зариманиинь гэр гэрээрээ үхөө һэн. Үхэһэн зониие хүдөөлүүлхэ газар олдоогүй һэн. Хамаг газар хуу эзэлээтэй, хэмжүүртэй, зоной олон хадань хэдэн эшэ хартаабхашье тариха газар буряадуудта байгаагүй. Тиигэжэ тэдэ үхэһэн хүнүүдээ хээрэ гаргажа хаяа һэн. Газар малтаа һаа, һаһаараа диилдэхгүй ялада унаха байгаа. Энэ аюул соогуур буряадууд үсөөрһэн юм.

Хатан голые гаталхагүй һаа, хамар аманһаа шуһа хаяжа үхэхэ гэхэн Богдын лүндэн соохи абарал тэдэнэртэ замаа үргэлжэлүүлхынь һануулаад лэ байгаа.

Тиигэжэ хабарынь баһа зөөхэ гэлсээд, буряадууд Раднаа данзые Бээжэн хотоһоо эндэхи захиргааниие түлөөлдэг Фузон гэжэ ноёндэ эльгээбэ. Юундэ эльгээгээб гэхэдэ, замдань хүндэ хүшэр ган тодхорой дайралдаа хаа харагламжа, мүн замдаа түхээрхэдээ туһа гуйлгаһан байгаа. Теэд тэрэ ноён буряадуудай гуйлта тоогоогүй, нүүдэлдэнь туһалаагүй. Талааниинь болоходоо баруунай шажан дэлгэрүүлжэ ябаһан америкынхид ерэжэ, туляашадта табазургаан түхэригэй ологомжо үгэбэ, баһа зариманда хуушан муу һайн хубсаһа хунар тарааба. Буряадуудта, тэрэ тоодо Сэрэмжэдтэ, энэ туһаһаа хүртөө һэн. Тиигээшье һаань, нүүдэлдэнь хүрэхэгүй байгаа. Энээн тухай хэлсээнэй болоходо, тэдэ америкынхид буряадуудые машинаар Хатан голой хүбөөдэ оршодог Боодто хото шадар буулгажа үгэхэ болобо. Нэгэ хэдэн хүнүүдынь малаараа зөөжэ ябаһан айлнуудта зорибо. Тиихэдээ хоёр һара тухай болоод Манай гэдэг уула шадар уулзаха гэжэ болзолдоо һэн.

Буряадуудые томо гэгшын американ машина зөөлгэбэ. Сэрэмжэд Раднаа данзынтай машинада һуужа, ашаань харалсажа ябаба. Үдэржэн ябажа орой болоходо, Боодто хотодо хонохо болобод. Хүүгэдүүд машинаһаа буухаяа айба. Бишыхан Даша-Жамса Шэмэд, Санжадмаа эгэшэнэрээ, Будаланиие түргэн буугты гэнэ. Тиигээд басагадай зүрхэсэхэдэ, Даша-Жамса өөрөө машинаһаа буун гэхэдээ унашана. Бүглэршоод хэбтэхэдэнь, Сэрэмжэд тэрэниие гэмэлтгээ гэжэ айгаад, сорхиртороо уйлаба. Һайн найжа Сэмжэдэймни ганса түрэнэн хүбүүн үхэшэхэнь гэжэ мэгдээ һэн. Хүбүүнэй мэдээ орожо, хүлөө гэшхэхэһэнь эхилээд, Сэрэмжэд тэрэниие үмэглэн хамгаалжа ябадаг болоо һэн.

Эндэ хоноод, эртэ үглөөгүүр хүдэлхэдөө Манай уулын энгэртэ Хатан голой хүбөөдэ тогтожо, майхангуудаа татаба. Уулын жалгаар ямаа адуулһан монгол айлнуудта ошожо, тараг оложо убад. Малтаяа ябаһан зоноо хүлээхэ үедөө ямаа худалдажа абаад эдибэд. Юунш болоһон һаань, монгол газарай хэшэгтэ хүртэжэ, ами залгаха аргатай

болобо. Тэдээнтэй нэгэ американ хүн үлөө хэн. Тэрэ тарган бүдүүн бээтэй үндэр хүн бэлэй. Дабшалаад нуужа шадахагүй. Тиигээд лэ тэбхээнсэг хүмэрюулжэ нуугаад, Христосой шажан тухай хөөрэхэ. Буддын шажантай буряадууд тоожо үгэхэгүй. Шэхэр, саахарта дуратай үхибүүд тэрэниие тойрожо шагнаха. Сэрэмжэдэй басаган Будалан эжыһээ гуйжа, Шэмэд, Санжадмаа, Даша-Жамсатай тэрэ хүндэ ошодог хэн.

Энэ үедэ Бүхэ Сэрэмжэд ямаршье бурханда этигэхээ болижо, хүзэг алдажа ябаа хэн. «Ямар нүгэл хэһэндээ иигэжэ зобохо болообиб? Бурхан намайе хаража харгалзаһаниинь алим бэ?» — гэжэ бодохо. Үйлэ үри байдаг, тиимэһээ оршолон гэтэлхэ шухала гэжэ ойлгодог болоодүй дээрэһээ иигэжэ төөридэг байгаа. Энэ үедэ бишыхан Будалан хүүгэдэй сугларһан газарта ошожо наадаха. Американ хүнэй баруун гарайнь гурбан хурга ниилүүлжэ шэмхээдэ: «Халуун амиием абарламай» — гэхэдэнь, тэрэнь шэхэр, бообо үгэхэ. Эдэ амтатайһаа хүүгэдүүд түрэлхидтөө абаашаха. Сэрэмжэд басаганайнгаа иигэжэ баяртай ерэхэдэнь, тэсэнгүй хайрлажа, эльгэндээ тэбэрижэ энхэрхэ.

Хоёр халуун амяа тэжээхын түлөө айлай ажал хэжэ, хоһо нойтоноор зонтой адли ябаа хэн.

Тэдэнэр эндэһээ баруулжаа нүүжэ, Ехэжүү аймаг гэдэг баруун монгол нютаг ошобо.

Тэндэһээ ехэ зөөдэлэй саашалхада Сэрэмжэд басагантаяа үлөө хэн. Тэрээндэ ханаагаа зобохо, харгалзаха хүн үгы болоо. Тиигэжэ Сэрэмжэд нэгэ баян ордосой ямаа харадаг, ямаадынь адуулдаг болоо. Намартаа тарьяа хадаха. Тиигэжэ айлһаа айлда ажалын хэбэ. Иигэжэ ябаһаар тэрэ Дээдэ Монгол орон хүрэжэ, тэмээ һаажа, наргал жэмэс түүжэ, ямаа харууһалжа, хоолойгоо тэжээдэг болобо. Иигэжэ ябаһаар байтарнь, Хитад гүрэнэй арадай засаг түгэс илажа, энхэ тайбан саг ерэбэ. Сэрэмжэд Шэнэхээн нютагаа бусаха гэжэ, олоһон хэдэн тэмээ ямаагаа худалдажа, нэгэ хэды түхэригтэй

болобо. Түрүүн элжэгэ худалдан абажа унаба. Тиигээд машинаар Ланчжу хото хүрэбэ. Ланчжунаа угаатай вагондо хуужа, угай нютаг Шэнэхээнэе бусаба. Тиихэдэ 1953 он байгаа.

Бүхэ Сэрэмжэд Шэнэхээн нютагаа хоёрдохёо нюсэгэн ядуу ерэнэн юм. Залуудаа Бооржо нютагнаа нүхэртээе хахасажа, иишээ тэрьелээ. Мүнөө энэ удаа Хитадай баруун урда нютагнаа бусаба.

Сэрэмжэд ажабайдалаа баһа дахин шэнээр зохёохо баатай болобо. Үдэр хүнигүй шармайһанай хубида орохо гэртэй, уха сайтай болоо һэн. Хитадай гүрэнэй засаг нютагай зондо туһалжа, үдэр үдэрөөр амидарал һайжараа. Бишыхан Будалан басаганиинь томо боложо, хургуули сударта ябажа мэргэжэлтэй болоо. Амандаа хэбэл хайлаха бээ, альгандаа табибал бүмбэрхэ бээ гэжэ хайрлан энхэржэ тэжээһэн Будаланиинь үзэсхэлэнтэ һайхан басаган боложо, нэгэ үглөөнэй хоорондо хари нютаг хадамда гараа һэн. Сэрэмжэд гансаардаха болоходоо Жамсаранай Балдан гэдэг хүнтэй хамжажа, айл гэр болоод, ажа түрэн амидараа. Иигэжэ тэрэ гурбадахяа эрэ нүхэртэ ошобо.

Энэ нүхэртээе Сэрэмжэд яһала һайн тааража хууба. Эдешэг улаан шара сайтай һэн, зон нүхэдөөр олон болоо. Нэгэтэ нүхэрынь: «Хүгшэржэ үхэхын үедэ үргүүлхэ үхибүүтэй байгаа һаа, һайн байгаа даа», — гэбэ. Сэрэмжэд хүрьгэнтэнөө хүүгэдтэй болохо гэжэ мэдэһэн тула: «Тэрэ хүүгэдыень үришэлэн тэжээе, залуу зон дахин хүүгэдтэй болохо бэд даа», — гэжэ дурадхаба. Балдан нүхэрынь баярлаа һэн. Будаланиинь басага түрэжэ, тэрэниинь үргэн абаба. Үшөө нэгэ хүбүү үргэжэ тэжээбэд. Тиигэжэ Сэрэмжэд дахин гэр бүлэтэй, табан хушуун малтай болоо бэлэй.

1958 онһоо хүдөөгэй зоной байдал, ажахын шэглэл тушаа гүрэнэй улас түрын ябуулга хамтаралнуудые үргэдхэхэ замда гараа һэн. Сэрэмжэд ажал хэжэ олоһон арба-табан малаа амяараа хаража, үрэжүүлхэ дуратай байгаа. Теэд энэнь зүбшөөгдөөгүй, хамтаралда оруулагдаба. Гэрэинь газаахи хамаг тэргэ шарга, багжа

зэмсэгүүд, аргамжанууд булта хуряагдаба. Сэрэмжэд нэгэ һур аргамжа өөртөө үлөөгөөд: «Үгэхэгүйб», — гэжэ буляалдаба. Тиихэдэнь ноёд: «Ши малшьегүй, унаашьегүй аад, энэ ганса аргамжаар юу хэхэшниб?» — гэбэ. Тиихэдэнь Сэрэмжэд: «Би гэдэхээ үлдэхэдөө шанажа эдихэб», — гэжэ харюусаба. Тиихэдэнь ноёдууд: «Одоо шамда хубиин үмсэ хүрэнгэ үгы болоо. Ехэ тогоонһоо эдээ эдихэ болобош. Олоной эдеэтэйл хаа, шишье эдеэтэй байхаш», — гэжэ энеэлдээд ябашоо.

Сэрэмжэд энэ бүгэдын тогооной мяха шүлэ хангахын түлөө жэлэй дүрбэн уларилда үбгэнтэээ хони адуулха ажалтай болоо һэн. Үбэлэй тасхам хүйтэндэ дааража, хабарай һалхинда сахалайтажа, зунай наранда харлажа, хони малай хойноһоо хоёр хүлэингөө гуйбатар ябаба. Ниитын юумые хороожо болохогүй. Нэгэн сэдхэлээр мал харууһалдаг зангаараа арбан жэл шанга ажаллаба. Хубидаа нэгэ үншэн хурьга, эшэгэш абаагүй һэн.

Эб хамтын һалхин тиһээр дэгдэжэ, үшөө хэдэн жэл болоод, жара гаран онһоо зондо хэдэ хэдээр мал бусаагдадаг болоо һэн. Энэ хадаа хүнэй хубиин эрмэлзэл дэмжэхэ гэхэн засаг түрын бодол байгаа.

Тиигэжэ Сэрэмжэд түрүүн һааха үнээтэй болобо. Энэ ушар тэрэниие урмашуулжа, улам оролдожо, жараад оной һүүлшгээр далаад оной эхин багта таба-зургаан малтай болобо.

Гэхэтэй хамта энэ үедэ баһа нэгэ ехэ үйлэ хэрэг болобо. Тэрэ 1966 оной зун эхилээ һэн. Одоол нарата огторгой бүрхэхэн, тэнгэрийн сахилгаан зуралзаһан, хара һалхин хуйлаһан, ажабайдал хубилһан, хүн аад шолмос гүүлэхэн — иимэ үймөөн, һандарал, хүлгөөн зоние һүйдхэбэ. Арбан хургаа барагдатарнь хүдэлжэ олоһон хэдэн малаа Сэрэмжэд нэгэл хүниин хоорондо хуряалгаа һэн.

Харшалууһан Сэрэмжэд муу үзэл баримтална гэжэ хардагдажа, үдэр бүри олоной урда ошожо бүхыгөөд, яла гэмынь хэлүүлжэ зэмэлүүлдэг байба. Бурханда мүргэхын орондо үглөө бүри Агууехэ түрүүлэгшын хүрэгтэ мүргэжэ

зальбардаг болобо, маани уншыхын орондо Агуухэ түрүүлэгшын үгын түүбэриие уншадаг, сээжэлдэдэг болобо.

Агуухэ түрүүлэгшын үгын түүбэриие уншахадаа, улаан сэрэгшэдэй заажа үгэһэн ёһоор хитад үгөөр уншаха ёһотой байгаа.

Нэгэтэ Таньжан хотоһоо ерэһэн хубисхалша залуушуул хүн зоние суглуулба. Эдэ залуушуулые бишыхан жанжанууд гэдэг хэн. Тэдэнэр нютагай олон буряад үбгэд, хүгшэдые элдэбээр зэмэлэн хашхаралдаба. Бүхэ Сэрэмжэдые Агуухэ түрүүлэгшын үгын түүбэриие буруу уншана гээд, тэрэниие томо модоор унатарнь сохибо. Сэрэмжэдэй хамар аманһаа шуһа хаяулаад, түрмэдэ абаашажа хаяжархиба. Эндэ хэбтэхэдэнь газрааһаа амар шэнги үзэгдэбэ. Тиэхэдээшье тамын ёһотой зоболон гээшые тэсэхэ баатай болодог хэн. Сэдьхэлынь гажарха: «Наһан соогоо зобохо үйлэтэй байбаб. Энэ юртэмсэдэ минии ушараа хэлэхэ, намайе ойлгохо газар үгы байна даа... Гурба дахин үншэрбэб. Гурба дахин хоһорооб. Зүблэлтэдэ амидарааб. Теэд тэндэ үлэжэ шадахагүй байдалда орооб. Хүниие хайрлаһандаа!.. Үхибүүдыешье тэжээгээб, теэд тэдэнһээ үншэрөөб. Һайн нүхэрни гурбан хүн бэлэй. Тэдэнһээ хахасуулагдааб. Иигээд үшөө юу үзэхэм үлөө гээшэб?» — гэжэ элдэбые бодожо һууба. Түрмын энэ хара гэртэ үдэр бүри хүнүүд хаалгажа, олон боложо байба. Хүн бүхэниие асархадаа, бултыень бургааһадана, шабхадана. Агуухэ түрүүлэгшын үгын түүбэринүүдые дахин, дахин хэлүүлнэ. Сэрэмжэд алдажа хэлээд лэ, нэмэлтэ хэхээлтэдэ хүртэнэ. Хүнүүд уулзахадаа «мэндэ, Һайн» гэһэн үгэнүүдэй орондо Агуухэ түрүүлэгшын хэлэһэн үгэнүүдые хэлэжэ мэндэшлэлдэдэг болоо хэн.

Нэгэтэ мүшхүүлжэ байхадаа Сэрэмжэд ойлгобо: «Эдэшни намда зүблэлтын тагнуулшан гээшэб гэжэ хэлүүлхые оролдоно юм байна». Нэгэ залуу хүбүүн сэхэ хашхаржа: «Ородой тагнуулшан Буряадай бандит! «Тугнидаан» гээшэ Үбэр-Монгол Ара-Монгол хоёрые нэгэдэхэ зорилготой хүдэлөөнэй гү, али эмхиин нэрэ гү!

Эмхийнгээ гэшүүдые хэлэ!»—гэжэ Сэрэмжэдые зобооно. Тээд юушые мэдэхэгүй тэрэ хэниие хардахаб? «Ай даа, дала наһа хүрэхэн намда үхэхэдэ гомдолгүй, хамаагүй!» — гэжэ һанаба. Зунай халуун наранда үдэржэн зогсожо, хоол ундагүйгөөр урагшаа бүхын зогсожо мүшхүүлхэдээ харанхалжа унаба. Тиигээшые һаань, тэдэ мүшхээшэд хүйтэн уһа толгойдонь адхажа мэдээ оруулаад: «Шинии тугниидаанда ороһые хэн баталхаб? Гэршээ гарга!» — гэбэ.

Сэрэмжэд хэниие заажа, хуурмаг худал хэлэхэб даа. Зобоолгоходоо тэсэжэ ядаад, нэгэтэ: «Минии Шарлушка мэдэнэ», — гэбэ. — «Шарлушкашни хэн бэ?» — гэнэ. Сэрэмжэд харюусана: «Шарлушкые манай нютагай хүн бүхэн мэдэнэ. Манай газаахи Шарлушкал бэд даа», — гэбэ.

Сухалдаһан янзатайгаар иигэжэ хэлэхэдэнь, хүршэ айлайнь хүнүүдһээ асууба. Тэдэнь зүбшөөн, толгойгоо дохибод. Сэрэмжэдэй шара үлэгшэн нохойе булга мэдэхэ хаям. Тиигэжэ үлэгшэн нохойнь эзэн эхэнэрэйнгээ тугниидаанда ороһоной гэршэ болгогдожо дансалагдашаба.

Иигэжэ энэ үдэрэй ехэ мүшхэбэри — суглаан дүүрэжэ, үглөөдэрынь баһал эхилбэ. Гэр гэрһээ шүдхэр шолмосууд гэгдэнэн хүнүүд туугдан ерэнэ. Буряад үбгэд, хүгшэд хуу баран шүдхэр шолмос гэгдэнхэй. Тэдэнээр хамта Сэрэмжэдэй тэжээбэри сагаан ямаан ерэнхэй харагдана. Эдэнэрые бултын зэргэлүүлэн бүхылгэжэ зогсообо. Иигэжэ удаан зогсоходо шалаатай, үбшэнтэй, зоборинь ехэ юм. Хүрэнгэтэнэй замаар ябаһан эрхэтэд түрүүн хубисхалда эсэргүү этэгээдүүд гэгдээ. Удаалуулан баян гүүлээшэд, — уласһаа урбаһан бандидууд, гурбадахинь — баруунай үзэлтэн гээд, удаалуулан сагаантан гээд дуудуулба, хараалгаба, элдэблүүлбэ, баһуулба. Энэ хадаа соёлой хубисхалай хэнээлтэ болоно. 1966 оной зунһаа Агууехэ түрүүлэгшын өөрынь носооһон соёлой хубисхал гал дүлөөр носожо, энгэй олон хүнүүд тэрээндэ шатан һалаа һэн. Тиихэдэ Үбэр-Монголой олон түрүү хүнүүд туулган ошоо бэлэй.

Нэгэтэ баһа иимэ хэнээлтын суглаанай үедэ

Сэрэмжэдэй сагаан ямаан нэгэ номой хуудаһа уряд, гэшхээд байжа байба. Тэрэ хуудаһан дээрэнь Агуухэ түрүүлэгшын дүрэ ямаанай туруун доро гэшхэгдэшэнхэй. Халуунда ядалдаһан ямаан тэрэ зурагыг дэбһээд абаха юм. Энээниие харахандаа зон айшоод, улам шэшэрэлдэбэд. «Ямаанай эзэн хэн бэ?» — гэхэн бадашаан дуулдажа, Сэрэмжэд урагшаа гараба. Тугнидаанда хабаадаһан эзэндээ адли ямаанинь хархис этэгээд болоо! Тиймэһээ ямаанай ялыг эзэнинь харюусаха болобо. Нэгэ залуу хубисхалша: «Энэ этэгээдэй гэршэ, Шарлушка, гара нааша!»— гэжэ захирба. Тийхэдэнь Сэрэмжэд: «Энэ байна», — гээд, сагаан ямаантаяа зэргэлжэ зогсоод, һүүлээ шарбасагаажа байһан нохойгоо зааба. Эдэ гурбан бээ бээдээ дүтэлэнхэй, айнхай, хайратай юумэд зогсобо.

Тийгээшье һаань, зарим зон энээлдэбэ, шуулдаба. Хубисхалшадай дарга баһуулһан хүн янзатайгаар шэгээ хубилгажа, шөрүүнээр: «Ши, Бүхэ Сэрэмжэд, иихэдээ хэниие доромжолжо байнабши? Иимэ хашани ялыешни бүри хүндөөр шидхэхэ болободди!» — гэжэ занаб. Сэрэмжэд харюу хэлэхэдээ: «Үгы, би хэниеш доромжолоогүйб, үнэнеэ хэлэжэ байнабши. Шара үлэгшэн нохоймни хубисхалшадта хусана аал? Ямаамни хэблэлэй хуудаһа гэшхэхээ болихоб гэжэ ойлгоод байна!» — гэбэ.

Тийхэдэнь хэдэн шираг залуу хүбүүд, басагад эдэ гурбаниие сохижо оробо. Сагаан ямаанай маараан, шара үлэгшэ нохойн гангинаан, Сэрэмжэдэй ёолоон — талмай дүүрэн соностон сууряаташаба. Тэрэ мундуу сохигшод эндэ байһан ондоо хүнүүдые сохибо. Эсэтэрээ сохёод, модо шулуугаа, ташуур түмэрөө хуряахадань, сохюулагшадай золтой нэгэниинь амиды үлэжэ, золгүй нэгэниинь амиа табиһан байба.

Энэ хатуу шөрүүн хилэс хүшэр зоболонһоо хүрдэжэ, тэрэ һүниндөө зарим хүнүүд олоороо хазаар морёор хилэ дабан, Халха нютаг тэрьелэн ошоо һэн. Тийхэдэнь гүрэн хилэ шадарай айлнуудыг зосоошонь зөөлгэжэ, малайнь бэлшээриие бага болгоһон юм. Иимэ хэмжээн гансахан

Хүлэн-Буйрта бэшэ, харин хаа хаанагүй абтаад, хилын захаар хитад яһанай айлнууд асарагдаа. Тээд тэдэ тэндээ удаан нуужа шадангүй, нютагаа бусаа бэлэй. Юундэб гэхэдэ, тэдэнэр мал хаража, тарьяа ургуулжа шадаагүй һэн.

Нэгэтэ гэрэйнгээ үбэртэ наранда игаажа, эрхией татан, маани уншажа Сэрэмжэдэй нуухада, нэгэ бүлэг хубисхалшад дуу дуулалдан, жэгдэхэнээр алхалалдан урдуурнь үнгэрбэ. Эдэниие хаража зогсоһон Бальжинима гэжэ үбгэжөөлэй дуугархань дүтэхэн дуулдаба: «Минии хүбүүн хэзээш томо боложо, эрдэм номдо нураад, эдэ хүүгэд шэнги болохо юм даа! Эдэнэр Агууехэ түрүүлэгшые нюдөөрөө хараха азатай ябана», — гэхэдэнь, Сэрэмжэд тодожо абаад: «Үнэн үгэ хүсэтэй, үбгэн хүн ёһотой гэдэг бэлэй. Харин ши иигэжэ хэлэжэ байхадаа зүнтэглэжэ эхилээ ха юмши!»—гэбэ.

Ямар хүн ямар аза талаан эдлэдэг бэ гэжэ сэдхэлээрээ мэдэрэн, энэ мэдэрэлэй үндэһөөр зориг шанга, ухаа һэргэлэн, тэсэбэри ехэтэй хүгшэн абгай болонхой Бүхэ Сэрэмжэдэй эдээхэн үгэнүүдые дүтэхэн ябаһан нэгэ залуу хубисхалша соносожо, саашань дуулгахадань, дахяад лэ шөрүүн хэһээлтэ — «тэргын хүрдэ эрьюулгэ» тэрээндэ тохогдожо, энэ удаа тэрэ тэсээгүй һэн.

Ами табихадаа үри бэенэрээрээ, хүн зоноороо галлуулжа, бурханай номоор хүйһөө хүндүүлжэ, өөрөө маани уншан зальбарһаар, энэ юртэмсэһөө хахасаа һэн. Хилгэс хүнэһэниинь диваажанай орондо ошоо һэн. Хөөрхэй, баарһан Сэрэмжэд иигэжэ мүнхэ наһа олоо юм даа... Амгалан болтогой!